कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

M-2711

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condi & age (शके/वि सवंत)
अध्यात्म रामायण अयोध्याकांड	—	धर्मशास्त्र	पूर्ण	—	4/9	62	संस्कृत	कागद	12	36	

॥अयोध्याकांडप्रारंभः।पत्र ७२

यो

...डाकृताय॰ पुरवनरावेशावधमहे ... शोवः महादेवउवाच। एकदाग १

१ मेनामुक्तायु ... रूपितावाकंधरायस्पते कौस्तुभशाहेनात्रतन्नामकत्तदाकारोभूच्छता विशेषः २ वंतोज्वलंच

दिभिर्विनोदयंतंक्रीडयंतं सीतामभितिशोभं ३ हुमर्थ्याशाघवयंत्रराघवस्तत्रेदे शेव रात आकाशात अवातरदि

ने

श्रीमहादेवउवाच एकदासुखमासीनंरामं स्वांतःपुराजिरे सर्वाभरणसंपन्नंरत्नसिंहासनेस्थितं १ नीलो

त्पलदलश्यामंकौस्तुभामुक्तकंधरं सीतयारत्नदंडेनचामरेणोपवीजितं २ विनोदयंतंतांबूलचर्वणादिभि

रादीत्र दरात्।नारदोवतरद्रष्टुमंबरोराघवः ३ शुद्धस्फटिकसंकाशः शरच्चंद्रइवामलः अतर्कितमुपायातोना

रदोदिव्यदर्शनः ४ तंदृष्ट्वासहसोत्थायरामः प्रीत्याकृतांजलिः ननामशिरसाभूमौ सीतयासहभक्तिमान्

उवाचनारदंरामः प्रीत्यापरमयायुतः संसारिणांमुनिश्रेष्ठदुर्लभंतवदर्शनं ६ अस्माकंविषयासक्तचे

तसांनितरांमुने अवाप्तंमेपूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः संसारिणापिहिमुनेलभ्यतेसत्समागमः

३ ४ ५ ससारिणामेवदुर्लभं ६ तत्रापिविषयासक्तचेतसांनितरामितिशेषः तादृशामपितवदर्शनंपूर्वजन्मकृता

पुण्यानिपुण्यकर्माणितज्जन्ममहोदयैः सुखादृष्टैः स्वात्मामितिशेषः महतः फलस्योदयोयेभ्यस्तैरितिवाक्यो

नुसंसारिणांदुर्लभवस्तुकथंत्वयालब्धंतत्राहसंसारिणोपिकाकतालिन्यायेनेतिवा ७ ॥ ८

८ ९ आदिभूताभूतानां मूलप्रकृति मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः १० त्वत्संनिकर्षादिति
स्याश्चेतनसांनिकर्षमात्रेण सत्वादिरिति भावः अतएव सा त्वदाश्रयेति त्वत्सांनिकर्षेणात तस्याः स्वच्छत्वात्सा त्वद
गुणात्मिका सुखदुःखमोहस्वभावसत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिका ११ अतएव सत्वगुणानुरूपास्तथा

अतस्त्वद्दर्शनादेव कृतार्थोस्मि मुनीश्वर। किं कार्यं ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाणि भो ८ अथ तं ना
रा घवं भक्तवत्सलं। किं मोहयसि मां राम वाक्यैर्लोकानुकारिभिः ९ संसार्यहमिति प्रोक्तं सत्यमेतत्त्वया
मादिभूता या सा माया गृहिणी तव १० त्वत्संनिकर्षाज्जायंते तस्यां ब्रह्मादयः प्रजाः। त्वदाश्रया
य पात्रिगुणात्मिका ११ सूतेऽजस्रं शुक्लकृष्णलोहिताः सर्वदा प्रजाः लोकत्रयमहागेहे गृहस्थ
१२ त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मीः शिवस्त्वं जानकी शिवा। ब्रह्मा त्वं जानकी वाणी सूर्यस्त्वं जानकी प्रभा
शशांकः सीता तु रोहिणी शुभलक्षणा। शक्रस्त्वमेव पौलोमी सीता स्वाहानलो भवान् १४ यमस्त्वं
सीता संयमनी प्रभो। निर्ऋतिस्त्वं जगन्नाथ तामसी जानकी शुभा १५ रामस्त्वमेव वरुणो भार्गवी
वायुस्त्वं राम सीता तु सदागतिरितीरिता १६ ॥ छ ॥ छ

१२ तेनादृशो हि। एषापुकः लोकत्रयरूपगेहे गृहस्थत्वमुदाहृतः १२ इदानीं सर्वस्त्रीरूपं सीतैव सर्वंस
वात्मेत स्तु वचं त्वमेव त्वमेव गृहस्थ इत्यर्थः मुपपादयति त्वमित्यादिना १३ पौलोमी शचीत्यन
१५

१७ विशिष्य किंचिदुक्त्वा सामान्येनोपसंहरति लोक इति १८ लोकत्रयगतस्यं त्वमुपसंहरतीति तस्मादिति ता युवाभ्याम
त्स्रष्टात् देवानुप्राणि[illegible] यादिति प्रकृत्या सर्वत्रैश्वस्वैतस्मै नैव चेतनत्वमिति भावः १९ तदेवोपपादयति त्वदिति त्वदा
धेः नोदित सत्सु न्नु खत्वमाप्समीदृशामसत्तानमायैवाव्याकृतपदेनोक्ता तेमहान्बुद्धितत्वं ततः सूत्रमहंकारः ततः
कार्यात्मकलिंगं लिंगदेहः २० सर्वात्मकत्वमाह अहंकारश्च बुद्धिश्चेत्यादि पंचेति स्नसूक्ष्मभूतानीति शेषः
पंचप्राणाः पंचेंद्रियाणि मनस्त्वहंकारेंऽतर्भूतं गृहीतं तत्राहंकारो हमित्याकारवृत्तिविशेषः बुद्धिरध्यवसायात्मका

कुबेरस्त्वं राम सीता सर्वसंपत्प्रकीर्तिता । रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्त्वं लोकनाशकृत् १७ लोके[illegible]वाचकं यद्य
वीशुभा । पुन्नामवाचकं यावत्तत्सर्वं त्वं हि राघव १८ तस्माल्लोकत्रये देव युवाभ्यां नास्ति किंचन १९ त्वदा
नमव्याकृतमितीर्यते । तस्मान्महांस्ततः सूत्रं लिंगं सर्वात्मकं ततः २० अहंकारश्च बुद्धिश्च पंचप्राणेंद्रियाणि
च्यते प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् २१ स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति जगन्मयः अवाच्यानाद्यविद्यैव कारण
२२ स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यमुपाधित्रितयं चितेः एतैर्विशिष्टो जीवः स्याद्वियुक्तः परमेश्वरः २३ ॥

याणि भूतेष्वतन्मत्तानि तल्लिंगदेहः श्च प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमदुच्यते इत्यर्थः २२ स स एव लिंगदेहाभिमन्येन
जगन्मयः यहिरण्यगर्भः तत्समष्टिरूपत्वात्तस्येत्यर्थः अवाच्या सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यात्र नादिरूपा
पाधिः संसारकारणरूपकूटस्थस्य ब्रह्मणः उपाधिः २२ स्थूलं स्थूलदेहस्तत्समष्टयुपाधिर्विराट् सूक्ष्मं लिंगदे
पाधिर्हिरण्यगर्भः कारणो चैतत्तुयाधिरीश्वरः एतैर्विशिष्टो जीवः अंतर्यामित्वपेशस्यापितत्रांतर्भावात् उपाधि
संपरमेश्वरः तुरीय इत्यर्थः विराट्हिरण्यगर्भश्च कारणावेत्तुपाधयः ईशस्य यत्रपि हीनं तुरीयं तत्पर

तत्र स्थूलसूक्ष्मोपाधिकाध्यांकारणोपाधेः साक्षिणो भेदकमाह जाग्रदितिं इंद्रियाद्दिहृत्तिमती जाग्रदवस्था विश्व
भावकालकालकी अतःकरणवासनानिमित्तार्थोपलंभ ता तत्र साक्षिणी स्वभावस्थायात्त साक्षिणी निद्रहलरितो
सुषुसावस्था ३ तत्रयात्मिकायाः संसृतेरविद्यात्मकत्वात्तु ततो विलक्षणश्चिन्मात्ररूपः साक्षी कारणोपाधित्वेपि समर्थे
त्मा हि कारणमपि त्वमेवेत्याह त्वत्त इति कूटस्थमविद्यासहितं २५ रज्जाविति रज्जोरहित्वेन ज्ञानाद्यथा भयं तथा भयं त
त्वेन ज्ञानतो भयं संसारतत्पतस्यापूर्वरज्जोरज्जुत्वेन ज्ञानाद्यथा भयनिवृत्तिस्तथा स्वस्य परात्मत्वेन ज्ञानात्तन्निवृत्तिरि
त्रज्योतिरूपेण भवता सर्वदेहेषु वर्त्तमानाः सर्वोयद्मोतःकरणानि यस्मात्प्रकाश्यंते तेन चैतन्यमंतिसंपाद्यते ततो भवान्

स्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या संसृतिर्या प्रवर्त्तते तस्या विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रस्त्वं रघूत्तम २४ त्वत्त एव जगज्जातं त्वयि प्र
तं त्वय्येव लीयते कृत्स्नं तस्मात्त्वं सर्वकारणं। रज्जावहिमिवात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं भवेत् परात्माहमिति ज्ञात्वा भय
ते २६ चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः त्वया यस्मात्प्रकाश्यंते सर्वस्यात्मा ततो भवान् २७ अज्ञानान्न्य
पि रज्जौ भुजंगवत्। त्वज्ज्ञानाल्लीयते सर्वं तस्माज्ज्ञानं सदाभ्यसेत् २८ त्वत्पादभक्तियुक्तानां विज्ञानं भवति क्रम
त्वद्भक्तियुक्ता ये मुक्तिभाजस्त एव हि २९ अहं त्वद्भक्तभक्तानां तद्भक्तानां च किंकरः। अतो मामनुगृह्णीष्व मोहय

न्तर्यामीत्यर्थः २७ अज्ञानाद्वात्स्वरूपाज्ञानात्त्वपि इदं सर्वं जगन्मयैतौ आरोप्यते ज्ञानोपेणात्त्वगृह्यसेत्यर्थः यथा चरज्जौ
द्रासमानुस्यभुजंगस्य रज्जुज्ञानाल्लयः एवं त्वत्स्वरूपज्ञानाज्जगतो लयो तस्माज्ज्ञानं सदाभ्यसेत् तच्चिंतनमित्यर्थः नम
ध्येनेएकांतेत स्मरत्वंतदभ्यासं विदध्यात् इत्युक्तमभ्यासकुर्म्यादिति २९ त्वत्पादभक्तियुक्तानां। श्रवणकीर्तनविस्मः
सेपने। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमित्येवं नवविध भक्तियुक्तानां क्रमात्। वैराग्यश्रवणादिक्रमेण विज्ञानं
साक्षात्कारो भवति अत एव मुक्तिभाजन इत्यर्थः २९ न मोहयस्व स्वमायये त्यर्थः ३० ॥

अ॰ यो॰
२

३१ नोदितोऽस्मि त्वन्निकटे संदेशं वक्तुं प्रेरितोस्मि ३२ ३३ भूभारहरणाय यत्कृता ते प्रतिज्ञा त्वमर्थ्यास्यादिति शेषः ३४ त
ज्ञातं वच सत्यं कुरुष्व न त्वमेक सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः ३५ अविदितमिति शेषः विद्यते इत्यत्र काकुः क्वचिद्देशे काले। वा
विदितं विद्यते पितुर्नेत्यर्थः सर्वं विदितमेवास्तीत्यर्थः ३६ कालानुरोधेनेति कालस्यानुरूपतया मयैव स्थापितत्वादि

त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा मे जनकः प्रभो। अतस्तवाहं पौत्रोऽस्मि भक्तं मां पाहि राघव ३१ इत्युक्त्वा बहुशो नत
श्रुपरिप्लुतः उवाच वचनं राम ब्रह्मणा नोदितोस्म्यहं ३२ रावणस्य वधार्थाय जातोसि रघुसत्तम। इदानीं राज्यरक्षा
मभिषेक्ष्यति ३३ यदि राज्याभिसंसक्तो रावणं न हनिष्यसि। प्रतिज्ञा ते कृता राम भूभारहरणाय वै ३४ तत्स
द्र सत्यसंधस्त्वमेव हि। श्रुत्वैतद्गदितं रामो नारदं प्राह सस्मितः ३५ शृणु नारद मे किंचिद्विद्यते विदितं क्व
तं च यत्पूर्वं करिष्ये तन्न संशयः ३६ किंतु कालानुरोधेन तत्तत्प्रारब्धसंक्षयात्। हरिष्ये सर्वभूभारं क्रमे
३७ रावणस्य विनाशार्थं श्वो गंता दंडकाननं। चतुर्दश समास्तत्र ह्युषित्वा मुनिवेषधृक् ३८ सीतामिषे
कुलं नाशयाम्यहं। एवं रामे प्रति मुनिः ४० संवादं पठति शृणोति संस्मरेद्वा यो नित्यं मुनिवररामयोः स भ
२ प्नोत्यमरसुदुर्लभं विमोक्षं कैवल्यं विरतिपुरःसरं क्रमेण ४१ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे

रमंडलं रूपं भूभारं ३७ । ३८ ३९ देवगतिं देवलोकमार्गं ४० कैवल्यविमोक्षं ब्रह्मैकात्म्यलक्षणं मोक्षं विरतिं वै
इति श्रीमत्सकलराजविपक्षदरणसमर्थैत्याहितदावलीविराजमानस्य हिंमतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्म
त्मरामायणसेतौ अयोध्याकांडे प्रथमः सर्गः १

ज्ञाते नारदः प्रमुमोद ह॥ प्रदक्षिणत्रं कृत्वा दंडवत्प्रणिपत्य तं॥ अनुज्ञातश्च रामेण ययौ देवग
य

अथ राज्ञेति रहसि एकांते १ नैगमाः निगमे वणिक्पथे भवाः पश्चान्निगमवेद इव दर्थवादिरं ति ते नैगमा
रागात्। ३ भरतो मातुलमिति। अनेन कैकेयीमनिवधशंकानिरासः। २ भरतागमनपर्यंतमेनेनाभिषेचेन राग
योर्विभागं करिष्यामीत्येवं तामप्रमाधास्येदिति भावः ४ संभारोभिषेकसामग्रीमच्चयेति। अधिवासनार्थमि

महादेव उवाच

अथागतान्दशरथः कदाचिद्रहसि स्थितः। वसिष्ठस्वकुलाचार्यमाहूयेदमभाषत १ भगवन्राममखिला
हुर्मुहुः पौराश्च नैगमा वृद्धा मंत्रिणश्च विशेषतः २ ततः सर्वगुणोपेतं रामं राजिवलोचनं। ज्येष्ठं राज्ये
मिषेक्ष्येहं मुनिपुंगव। ३ भरतो मातुलं द्रष्टुं गतः शत्रुघ्नसंयुतः। अभिषेक्ष्ये अद्य एवाशु भवांस्तच्चानुमोद
ताः संभ्रियंतां च गच्छ मंत्रय राघवं उच्छ्रीयंतां पताकाश्च नानावर्णाः समंततः ५ तोरणानि विचित्राणि
सुमंत्रं
मुक्तामयानि वै आहूयं मंत्रिराराजानोमं मंत्रिसत्तमं ६ आज्ञापयति यद्यत्वां मुनिस्तत्तत्समानय। यौव
ष्याम्यभिषेक्ष्ये ते रघुनंदन ७ तथेति हर्षात्समुनिः किं करोमीत्यभाषत। तमुवाच महातेजा वसिष्ठो ज्ञानि
श्वः प्रभाते मध्यकक्षे कन्यकाः स्वर्णभूषिताः तिष्ठंतु षोडश गजेंद्रः स्वर्णरत्नादिभूषितः ९ चतुर्दंतः
रावतकुलोद्भवः नानातीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुंभाः सहस्रशः १० स्थाप्यंतां नवे वैयाघ्रचर्माणि त्री
वा। श्वेतछत्रं रत्नदंडं मुक्तामणिविराजितं ११

पताकाः स्थाप्यंतामित्यर्थः ५ तोरणानि उच्छ्रीयंतामिति अनुकर्षः ६ ७ । ८ मध्यकक्षे मध्यद्वारे षोडशेति क
वाल्मीकीनापि कन्यानामष्टसहस्राधिकता अष्टौ कन्याश्च रुचिरा मत्तश्च वरवारणाः अष्टौ कन्याश्च मग
मराभूषिताः इति गजस्तु उत्तरांश्चापि ९ नानातीर्थोदकैः प्रमाणादितीर्थोदकै १० व्याघ्रचर्माणि नव वा त्रा

दिव्याम्बराभरणानि चैवमत्र स्थाप्यतामित्यनुकर्षः १२ वारमुख्याः वाराः संकेतदिनमेव मुख्यं प्रवृत्तं नियमे यास
त्यर्थः वैणुका वेणुवादनशीलाः १३ हस्त्यश्वरथपादाताः इत्युपपतिहृत्ता १४ नानावलीभिः पूजोपकरणा
आचार्यत्वादतिहृष्टात्मा च द्वारपालैरवारितो भवनं प्रविश्य ततः अंतःपुरप्रविष्ट इति शेषः १८ पानीयमानि

दिव्यमाल्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च। मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठंतु कुशपाणयः १२ नर्त्तक्योवा
गायका वैणुकास्तथा। नानावादित्रकुशला वादयंतु नृपांगणे १३ हस्त्यश्वरथपादाता बहिस्तिष्ठंतु सायुध
नि तिष्ठंतु देवतायतनानि च १४ तेषु प्रवर्त्ततां पूजा नानाबलिभिराहृता। राजानः शीघ्रमायांतु नानोप
यः १५ इत्यादिश्य मुनिः श्रीमान्सुमंत्रं नृपमंत्रिणं। स्वयं जगाम भवनं राघवस्यातिशोभनं १६ रथमास
सिष्ठो मुनिसत्तमः। त्रीणि कक्ष्याण्यतिक्रम्य रथात्क्षितिमवातरत् १७ अंतः प्रविश्य भवनं स्वाचार्यत्वादव
मागतमाज्ञाय रामस्तूर्णं कृतांजलिः १८ प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य दंडवद्भक्तिसंयुतः। स्वर्णपात्रेण पानी
शु जानकी १९ रत्नासने समावेश्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः। तदपः शिरसा धृत्वा सीतया सह राघवः २०
स्म्यब्रवीद्रामस्तवपादांबुधारणात्। श्रीरामेणैवमुक्तस्तु प्रहसन्मुनिरब्रवीत् २१ त्वत्पादसलिलं धृत्वा
१.७: जापतिः। ब्रह्मापि मत्पिता ते हि पादतीर्थहताशुभः २२ इदानीं भाषसे यत्त्वं लोकानामुपदेशकं। जानामि
नं लक्ष्म्या समं जातमीश्वर २३ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं भक्तानां भक्तिसिद्धये। रावणस्य वधार्थाय जातं जानामि

पाद्यार्घ्यमिति भावः १९ तदीयमस्मदंघ्रिप्रक्षालनजलं २० अब्रवीत् वसिष्ठमिति शेषः २१ त्वत्पादसलि
२२ उपदेशकं तद्वाहनरोच्छवभक्ति कार्येति लोकाननुपदिशसीत्यर्थः २३ भक्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वे

त्वंमायेतिमाययाछादितस्वरूपोयथाव्यवहरसितथैवत्वपिष्यत्वेनगुरूंमत्वाहंव्यवहरिष्यामीत्यर्थः २५ वास्तवमे
णांअस्मद्गुरूणांमहलादीनां २६ तत्रैवहेतुमाहांतर्यामीतिअंतस्थित्वा सर्वनियामकः अगोचरः वाङ्मनसयोरप्र
धीनसंभवत्वमायाधिष्ठानत्वात् २७ दुष्यजीवनदुष्टजीविकारूपपौरोहित्यराजपुरोहितत्वं २८ २९ त्वत्संबंधाका

तथापिदेवकार्यार्थंगुरुत्वंनोज्झयाम्यहं। यथात्वंमाययासर्वंकरोषिरघुनंदन २५ तथैवानुविधास्येहंशिष्यस्त्वंगुरु
रुर्गुरूणांत्वंदेवपितॄणांत्वंपितामहः २६ अंतर्यामीजगद्यंत्रवाहकस्त्वमगोचरः शुद्धसत्वमयंदेहंधृत्वास्वाधीन
नुष्यइवलोकेस्मिन्भासित्वंयोगमायया। पौरोहित्यमहंजानेविगर्ह्यंदुष्यजीवनं २८ इक्ष्वाकूणांकुलेरामःपरम
ष्यतेइतिज्ञातंमयापूर्वंब्रह्मणाकथितंपुरा २९ ततोहमाशयारामतवसंबंधकांक्षया। अकार्यमेतद्गर्हितमपितव
सिद्धये ३० ततोमनोरथोमेघफलितोरघुनंदन। त्वदधीनामहामायासर्वलोकैकमोहिनी ३१ मांयथामोहये
कुरुरघूद्वह। गुरुनिष्कृतिकामस्त्वंयदिदेहितदेवमे ३२ प्रसंगात्सर्वमप्युक्तंनवाच्यंकुत्रचिन्मया। राज्ञादशरथेन
।स्मिरघूत्तम ३३ त्वामामंत्र्यपितुंराज्ये श्वोभिषेक्ष्यतिराघव। अद्यत्वंसीतयासार्धमुपवासंयथाविधि ३४ कृत्वा
मिशुचीर्भवरामजितेंद्रियः। गच्छामिराजसान्निध्यंत्वंतुप्रातर्गमिष्यसि ३५ ॥ छ

धमहाचार्यत्वसिद्धयइति ३० लब्धाचार्यकत्वाद्गुरुदक्षिणांयाचतेत्वदधीनेत्यादि ३१ गुरुनिष्कृतिकामः गुरो
करणेच्छु ३२ एवमयमत्स्वरूपमन्यत्रापिप्रकटयिष्यतीतिशं,कामुमयाहप्रसंगोक्तिरिति ३३ आमंत्र्यपितु
३४ प्रातर्गमिष्यसिराजसान्निध्यंवनंचेतिभावः ३५ ॥

अ॰ यो॰ ५

३६ एतद्राज्यप्राप्तिफलं तवैवेत्याह निमित्तमात्रमिति। कर्त्ता राज्यकर्त्ता भोक्ता राज्यसुखभोक्ता अनेन स्वस्य कर्त्ते
त्वमाविध्वनितं ३७ मम त्वं हि बहिः प्राण इति अनेन शेषाशा ।वात स्वप्राणधारकत्वरूपं जीवत्वं दर्शितं ३८
३९ नगरे विद्यमानः कश्चित्सुमानः। राममात्रे सुमित्रायै च न्यवेदयत् ४० तस्मै तत्कालाहाराय ४१ प्रतिश्रुतं

इत्युक्त्वा रथमारुह्य ययौ राजगृहं द्रुतं। रामोपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ३६ सौमित्रे यौवराज्ये मे श्वो
विष्यति। निमित्तमात्रमेवाहं कर्त्ता भोक्ता त्वमेव हि ३७ मम त्वं हि बहिः प्राणो नात्र कार्या विचारणा। ततो वसिष्ठ
षितं तत्तथाकरोत् ३८ वसिष्ठोपि नृपं गत्वा हुतं सर्वं न्यवेदयत्। वसिष्ठस्य पुरो राज्ञा तूक्तं रामाभिषेचनं।
दैवं नगरे श्रुत्वा कश्चित्सुमान्नगो। कौशल्यायै राममात्रे सुमित्रायै तथैव च ४० श्रुत्वा ते हर्षसंपूर्णे ददतु
तस्मै ततः प्रीतमनाः कौशल्या पुत्रवत्सला ४१ लक्ष्मीं पर्यचरद्देवीं रामस्यार्थप्रसिद्धये। सत्यवादी दशरथ
प्रतिश्रुतं ४२ कैकेयीवशगः किं नु कामुकः किं करिष्यति। इति व्याकुलचित्ता सा दुर्गां देवीमपूजयत् ४३ एत रा
रे देवा देवीं वाणीमचोदयन्। गच्छ देवि भुवो लोकमयोध्यां प्रयत्नतः ४४ रामाभिषेकविघ्नार्थं यतस्व ब्र
तः मंथरां प्रविशस्वादौ कैकेयीं च ततः परं ४५ ततो विघ्ने समुत्पन्ने पुनरेहि दिवं शुभे। तथेत्युक्त्वा तथा चक्रे प्रा

दुर्गां देवीं सकलदुःखहरणक्षमत्वादिति भावः ४३ देवीं कुम्भकर्णस्य निद्रावदाहारादिना देवानामुपकर्त्री अय
योध्याप्रदेशावच्छिन्नभुवो लोकं गच्छेत्यन्वयः ४४ आदौ मंथरां प्रविश्य त्वं कैकेयीप्रेरणार्थं चत्राथः स्तकृतन
र्थं कैकेयीं प्रविश ४५ विघ्ने अभिषेकविघ्ने तथा चक्रे अयोध्यागमनं चक्रे देवी वाणीति शेषः ४६

सावारण्याविष्टात्रिषुकंठेचवक्रा ४७ ४८ किंकेनहेतुनानगरमलंकृतंकेनचहेतुनाकौशल्योत्सवयुक्ताहृष्टाति
त्रस्पराज्याप्राप्त्याकुभंगेतच्छितारहिमास्त्रमूढे ५२ ५३ राज्ञोनुग्रहाद्रामस्याभिषेकेकोभविष्यतीत्यन्वयः ५४ ५५ ५
वाणीप्रवेशरूपेणावैरिणीवैरमापन्नात्म्यकारणावैरिणीतिछेदःकेकाश्चित् ५७ यथार्थंसत्यमेवमयोच्यतेतेमहद्भय

पि
वि
री
नि
सुतं

साकुब्जात्रिवक्रातुप्रासादाग्रमथारुहत्।नगरंपरितोदृष्ट्वासर्वतःसमलंकृतं ४७ नानातोरणसंबाधंपताका
तेसर्वोत्सवसमायुक्तंविस्मितापुनरागमत् ४८ धात्रीमपृछमातःकिंनगरंसमलंकृतं।नानोत्सवसमायुक्ताकौ
तिहर्षिता ४९ ददातिविप्रमुख्येभ्योवस्त्राणिविधानिचातामुवाचतदाधात्रीरामचंद्राभिषेचनं ५० श्वोभवि
घसर्वतोलंकृतंपुरं।तच्छ्रुत्वात्वरितागत्यकैकेयींवाक्यमब्रवीत् ५१ पर्यंकस्थांविशालाक्षींएकांतेपर्यवस्थितं
दुर्भगेमूढेमहद्भयमुपस्थितं ५२ नजानीषेतिसौंदर्यमानिनीमत्तगामिनी ५३ रामस्यानुग्रहाद्राज्ञःश्वो
भविष्यति।तच्छ्रुत्वासहसोत्थायकैकेयीप्रियवादिनी ५४ तस्यैदिव्यंददौस्वर्णनूपुरंरत्नभूषितं।हर्षस्थाने
मेकथ्यतेभयमागतं ५५ भरतादधिकोरामःप्रियकृन्मेप्रियंवदः कौशल्यांमांसमंपश्यन्सदाशुश्रूषतेहिमां
रामाद्भयंकिमापन्नंतवमूढेवदस्वमे।तच्छ्रुत्वाविषसादायकुब्जाकारणवैरिणी ५७ शृणुमद्वचनंदेवियथार्थं
यं।त्वांतोषयन्सदाराजाप्रियवाक्यानिभाषते ५८ कामुकोतथ्यवादीचत्वांवाचापरितोषयन्।कार्यंकरोति
वैराममातुःसुपुष्कलं ५९ भरतस्यैतत्रिधायैवप्रेषयामासतेभरतंमातुलकुलेप्रेषयामाससानुजं ६० सुमि
मीचीनभविष्यतिनसंशयः लक्ष्मणोरामचन्नेतिराज्यंसोनुभविष्यति ६१ भरतोराघवस्याग्रेकिंकरोवाभिवि

५८ अथतथ्यवादीतिछेदःत्वमेवमेप्रियेत्यादिवाक्यंमिथ्याप्रलापयत्वावतस्यैतत्सर्वंकार्यंहितं ५९ अतिदुःखावे
मासेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय ६० ६१ प्रारंभेवोह्यतेत्याज्यतेवधोभविष्यतीत्यर्थः ६२ ॥

श्री·यो·
६

सपत्न्याःसकाशाद्यत्पराभवस्तत्तेवादिरूपस्ततोमरणंश्रेयइत्यर्थः ६३ अभिषेचनेविषयस्तदामीनवपंचचतुर्दश
न्यपेभयस्थानेभयरहितेतवपुत्रोरूढोरूढराज्यैरूढोभविष्यतीत्यर्थः ननुवयसासर्वगुणैश्चज्येष्ठेविद्यमानेकथंकन
ष्ठराज्यमतआहउपायमिति ६५ इंद्रेणस्वयंयाचितइत्यन्वयः ६६ ६७ अक्षकीलोरथाक्षकीलइत्यर्थः सतस्याछि
सहदशरथश्चनवेदततःकीलरंध्रेकिलस्थानेस्वहस्तंदत्वास्थितवतीत्यन्वयः ६८ ६९ ७० राज्ञावरदत्तंततोवरदोर

त्वंतुदासीवकौशल्यांनित्यंपरिचरिष्यसि। ततोपिमरणंश्रेयोयःसपत्न्याःपराभवः ६३ अतःशीघ्रंपतस्वाद्यभ
भिषेचने। रामस्यवनवासार्थंवर्षाणिनवपंचच ६४ ततोरूढोभयेपुत्रस्तवराज्ञिभविष्यति। उपायंतेप्रवक्ष्यामि
निश्चितं ६५ पुरादेवासुरेयुद्धेराजादशरथःस्वयं। इंद्रेणयाचितोधन्वीसहायार्थंमहारथः ६६ जगामसेनया
सहशुभानने। युद्धंप्रकुर्वतस्तस्यराक्षसैःसहधन्विनः ६७ तदाऽक्षकीलोन्यपतच्छिन्नस्तस्यनवेदसः त्वंतु
पूर्वकीलरंध्रेतिधैर्यतः ६८ स्थितवत्यसितापांगीपतिप्राणपरीप्सया। ततोहत्वासुरान्सर्वान्ददर्शत्वांमही
आश्चर्यंपरमंलेभेत्वामालिंग्यमुदान्वितः। वृणीष्वयत्तेमनसिवांछितंवरदोस्म्यहं ७० वरद्वयंवृणीष्वत्वमेवंरा
यां। त्वयोक्तोवरदोराजन्मदिष्टंतेवरद्वयं ७१ त्वय्येवतिष्ठतुचिरंन्यासभूतंममानघ। यदामेवसरोभूयात्तदा
७२ तथेत्युक्त्वास्वयंराजामंदिरंव्रजतस्तुसा। त्वत्तःश्रुतंमयापूर्वमिदानींस्मृतिमागता ७३ अतःशीघ्रंप्र
क्रोधागारंरुषान्विता। विसृज्यसर्वाभरणंसर्वतोविनिकीर्यच। भूमावेवशयानात्वंतूष्णींमातिष्ठभामिनि

पू

किमुक्तंतस्तदाहराजन्नित्यादि ७१ यमेतिष्ठितवरद्वयमितिशेषः त्वयामदुक्तंवरद्वयमित्यर्थः ७२ तथेत्युक्त्वाहेस
युद्धभूमेःशिविरंव्रजन्नितिस्वयमुक्त्वावानइतिशेषः एतत्सर्वंत्वत्तःपूर्वंश्रुतं ७३ तूष्णीमातिष्ठमौनंकुरुशातप्र
उक्तंकरिष्यामीतिप्रतिज्ञापयंतराज्ञासहमावदेत्यर्थः ७४

नदेवाहपावदितिमत्स्यंतत्पूर्वकंशपथपूर्वकमितिपावत्तथाप्रतिज्ञायराज्ञातेभीष्टयावत्करोतिता
दुःसगेनज्ञातविभ्रमात्स्वहितेपिहितबुद्धिमती दुष्टभावा ७६ वक्रपिमक्षितत्वान्ममसुहृदितत्वबोधनवक्र
समंततः परिकीर्यइतस्ततश्चाक्षिप्यमलिनांभूमिलुंठन्ताभिनगत्वा ७८ यावद्रामगमनंतावदेवंशयनमेवत
तुभ्यारामस्यप्रेपइत्यर्थः ८० निश्चयमुक्त्वार्थविषयं ८१ अथकैकेय्याःकुब्जासंगादिदमविचार्यकारित्वमित्य

यावत्सत्यंप्रतिज्ञायराज्ञाभीष्टंकरोतिते। श्रुत्वात्रिवक्रयोक्तंतत्तदाकैकेयपनंदिनी ७५ तथ्यमेवाखिलंमेनेदुःसंगाहि
दृ माहकैकेयीदुष्टाकुतस्तेबुद्धिरीदृशी ७६ एवंत्वांबुद्धिसंपन्नांनज्ञानेसेवसुंदरि। भरतोमयदिराजामेभविष्यतिसुतंप्रि
नृशंतप्रदास्यामिममत्वंप्राणवल्लभा। इत्युक्त्वाकोपभवनंप्रविश्यसहसारुषा ७८ विमुच्यसर्वाभरणपरिकी
दूषिता भूमौशयानामलिनांमलिनांबरधारिणी ७९ प्रोवाचश्रृणुमेकुब्जेयावद्रामोवनंव्रजेत्। प्राणांस्त्यक्ष्ये [illegible] यावदे
वदेवहि ८० निश्चयंकुरुकल्याणिकल्याणंतेभविष्यति। इत्युक्त्वाप्रययौकुब्जागृहंसापितथाकरोत् ८१ दे
न्वितोपिसुगुणाचारान्वितोवाथवानीतिज्ञोविद्विवादेदेशिकपरोविद्याविवेकोथवा। दुष्टानामतिपापभावितधि
चेद्गंसेत्तद्बुद्ध्यापरिभावितोर्थेजंतितस्मात्संगमेरासकृत् ८२ अतःसंगःपरित्याज्योदुष्टानांसर्वदेवहि। दुःसंगी
यथेयंराजकन्यका ८३ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः

मात्मरूपेणार्थात्स्वात्मानंनदर्शयतिधीरइतिमहामनाइत्यर्थः सुगुणाश्चासावाचारन्वितइत्यर्थः। वाशब्दाश्चार्थेविधिव
देशिकोगुरुस्तत्परस्तत्सेवापरः गुरुसेवयासकलविधेयतिविध्यार्थज्ञइत्यर्थः विद्यावस्तुतत्वज्ञानंतेनविवेकश्चक
र्त्तव्यविवेकोयस्यसः ८२ ८३ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थसारिविरुदावलीविराजमानस्यहिमतिव

अ॰यो॰ ततइतिमंत्रिणः सुमंत्राद्याः प्रकृतयोमुख्यपौराः १ तस्याः कैकेय्याः मंदिरंप्रविष्टेमयिपाकैकेयीहसंतिमामुपयातिसाद्यनदृश्यते

७ यः २ ३ वाः पुष्पाक ४ ५ ६ मांखेदयसेतत्रहेतुर्यत्तदिति ७ किमर्थंतिष्ठसीतिशेषः ८ वांछितविधानप्रकारमेवाह कु

यायेनप्रकारेणदरिद्रोनेनधनेनवातद्वप्रपश्यसि १० ममस्वांतंज्ञानासिसर्वदः स्वामहितस्तुत्वेनेतिशेषः प्रियमात्वाधीन

ततोराजादशरथोमा[illegible]भ्युदयकारणात्। आदिश्यमंत्रप्रकृतीः सांतःपुरगृहमाविशत् १ तत्राऽदृष्ट्वाप्रियांराजाकिं

वै कलः। यापुरामंदिरंतस्याः प्रविष्टेमयिशोभना। हसंतीमामुपायातिसाकिंनैवाद्यदृश्यते २ इत्यात्मन्येवसंचिंत्यमनस

ता ३ पप्रच्छदासीनिकरंकुतोवः स्वामिनीशुभा। नोयातिमांयथापूर्वंमत्प्रियाप्रियदर्शना ४ ताऊचुःक्रोधभवनंप्रवि

हो। कारणंनतत्रहैवत्वंगत्वातिक्षेतुमर्हसि ५ इत्युक्तोभयसंत्रस्तोराजातस्याःसमीपगः उपविश्यशनैर्देहंस्पृशन्वैपा

६ किंशेषेवसुधापृष्ठेपर्यंकादीन्विहायच। मांत्वंखेदयसेभीरुयतोमांनावभाषसे ७ अलंकारंपरित्यज्यभू

सक्ता। किमर्थंब्रूहिसकलंविधास्येतववांछितं ८ कोवातवाहितंकर्त्तानारीवापुरुषोपिवा॥ समेदंड्यश्चवध्यश्च

नसंशयः ९ ब्रूहिदेवियथाप्रीतिस्तदवश्यंममाग्रतः तद्दिहानींसाधयिष्येसुदुर्लभमपिक्षणात् १० ज्ञानासिमां

प्रियंमांत्ववशेस्थितं तथापिमांखेदयसेहथानवपरिश्रमः ११ ब्रूहिकंधनिनंकुर्यांदरिद्रंतेप्रियंकरं। धनिनं

गानिर्धनंवातवाहितं १२ ब्रूहिकंवावधिष्यामिवधार्हंवाविमोक्ष्यते। किमत्रबहुनोक्तेनप्राणान्दास्यामितेप्रि

मप्राणात्प्रियतरोरामोराजीवलोचनः तस्योपरिशपेब्रूहित्वच्चिंतितंतत्करोमी[illegible]स्पृहं १४ ॥

परिश्रमंविनापित्वदुक्तार्थानुष्ठानेमयाकर्त्तव्यमेवेतिहथापरिश्रमइतिभावः ११ तेप्रियकरकंधनिनंकुर्यां

दरिद्रंकुर्यां। धनिनंकुर्वेतुस्मधनवंतमपिक्षणोनतवाहितंनिर्धनंकरिष्यामीतिशेषः १२ कंब्रलनुल्पपा

ध्योराहिरपित्वत्प्रियोविमोक्ष्यतेमयतिशेषः १३ यत्तवहितंतत्करोमीतिशपमपेयमशपथएवंकम

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ किंचिद्विलंबेत प्रातःकालोत्तरं स्मरणमपि विलंबे मया प्राणत्यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः
मा चोत्साहकमतिक्रूरत्वात् २२ परपाशलग्नहृष्ट्या कैकेयीभियानेत्रे विमज्ज्याश्रुरहिते कृत्वा साश्रुनेत्रत्वद्दृष्टा
थयेहिति अधिकाभाः तिहृमेति पाठे पतनशीलायाः पराङ्मुखपतनादुत्तारी त्वाभियैवसरितितत्त्वसुखीभपेत्यर्थः पुनर्मनु
र्यापाएवं क्रौर्यमधवपर्यालोच्य दुःखमहति तर्कः जायतः स्वमानुभवासभवाहाहन्त अथ यामभेवचित्त स्मवेभ्रमः अ

इति ब्रुवाणां राजा न शपन्तं राघवोपरि शिञ्जानैर्विमज्जन्नेत्रे साराजानं प्रसभ भाषत १५ यदि सत्य प्रतिज्ञोसि शपथं कुरु
चां मे सफलां कर्त्तुं शीघ्रमेव त्वमर्हसि १६ पूर्वं देवासुरे युद्धे मया त्वं परिरक्षितः तदा वरद्वयं दत्तं त्वया मे तुष्टचेतसा
सम्मतं मे स्याद्विनेत्वपि सुव्रता तच्चैकेन वरेणैव वरेणाशु भरतं मे प्रियं सुतं १८ एभिः संभृतसंभारैर्यौवराज्येभिषेचय पा
राणाशु रामो गच्छतु दंडकान् १९ मुनिवेषधरः श्रीमान् जटावल्कलभूषणः चतुर्दश समास्तत्र कंदमूलाशनः
तु तस्मिन्नेव नैवातिष्ठतु त्वया प्रभाते गच्छतु वनं रामो राजीवलोचनः २१ यदि किंचिद्विलंबेत प्राणांस्त्यक्षे तवाग्रतः
तिल स्वं एतु देवमम प्रियं २२ श्रुत्वैतद्दारुणं वाक्यं कैकेय्याः रोमहर्षणं निपपात महीपालो वज्राहत इवाचलः
नीलनयने विमज्ज्य परपाभियाऽदुःखसंप्रो वाममयाहृष्टो घघूर्णाचित्तविभ्रमः २४ दृष्ट्वा लोक्य पुरः पत्नीं व्याघ्रीमि
नि तां किं हे भाषसे भद्रे मम प्राणहरं वचः २५ रामः किमपराधं ते कृतवा[illegible]न्कमलेक्षणाः ममाग्रे राघवगुणाश्च

स्यार्थकत्वग्रहः २४ इति विचार्येति शेषः पुरःस्थितां व्याघ्रीमिव पुरः पत्नीं कैकेयीमालोक्य हृदात हस्तान्त्वनि
हेति शेषः किमाहेत्यत्राह किमिदमिति मम प्राणहरमित्यनेन स्ववैधव्यमपादकत्वेनक्रूरत्वस्वानिष्टकृत्वं भाव्य
अनु राम कृतानीति दुःसहापराधवशान्त्वानिष्टेपि मे प्रदति स्तत्राह राम इति अपराधाकरणा प्राणोक्तत्वद्वाक्येनेव निरा

अ·यो·
८

इदानीमन्यथाभाषसे अतः पूर्वापरविरोधादिदंत्वद्वचोऽश्रद्धेयमित्यर्थः २७ यदिरामस्य लोभस्ते तत्राह राज्यमितिरामस्येहा
यमित्यर्थः वामेमद्विरुद्धाचरणशीले २८ सापिकैकेयीपूर्वं तादृशाचरणशीलातिष्ठदुरपिकैकेयीदेववाण्यादेशवृशा
नासतीराज्ञानमल्यवाच २९ उक्तप्रतिज्ञापरं वमुक्तं ३० मिथ्याभाषराज्ञन्यो नरको स्त्येव पुनः पापातरज्ज नरकमपिह

कौशल्यायांसमंपश्यपूजनगृह्ययाकृतते सराः इतिब्रुवंतीत्वंपूर्वमिदानींभाषसेऽन्यथा २७ राज्यंगृहाणपुत्राय रामस्ति
अनुगच्छामिवामेरामान्नास्तिभयंतव २८ इत्युक्त्वा अपरीतात्मापादयोर्निपपातह। कैकेयी प्रत्युवाचेदं सापिर
ना २९ राजेंद्र किंत्वंभ्रांतोसि उक्तंतद्भाषसेऽन्यथा। मिथ्याकरोषिचेत्त्वीयंभाषितंनरकोभवेत् ३० वनेनगच्छेद्य
प्रभातकालेजि[illegible]नचीरयुक्तः उद्बंधनंवाविषभक्षणंवाकृत्वामरि ष्येपुरतस्तवाह ३१ सत्यप्रतिज्ञोह मि
विडंबसेसर्वसभांतरेषु। रामोपरिस्नेहवशापथ्यंवत्त्वामिथ्याप्रतिज्ञोनरकंप्रयाहि ३२ इत्युक्तः प्रियवादीनोमग्ने
वेनपः। मूर्छितः पतितोभूमौ विसंज्ञोमृतकोयथा ३३ एवंरात्रिर्गतातस्य दुःखात्संवत्सरोपमा। अरुणो
दितेनोगायकाजग्मुः ३४ निवार्यपित्वातान्सर्वान्कैकेयीरोषमास्थिता। ततः प्रभातसमये मधुकशामुपा
ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याकृषय्यः कन्यकास्तथा। छत्रंचचामरंदिव्यंगजोवाजितथैवच ३६ अन्याश्चवारमु
जानपदास्तथा। वसिष्ठेनयथाहृतंमंत्रसर्वत्रचसंस्थितं ३७ स्त्रियोवालाश्चवृद्धाश्चवराश्चैतिज्ञानलेभिरे। द

अजिनमेववीरंकृषिवस्त्रंतेनयुक्तः ३१ विडंवसे स्नानमसेरामोपरी त्वनेनप्रगवच्छपथोमिथ्यात्वपाकृतइति प्रन
तान्ववारीन्गानान्निवर्त्यरोषरोषातिशयमास्थिता प्रातःप्रातः। समयेजातेपि रामस्याकार्यवनायनप्र
३५ ३६ ३७ ३८·

किरीटकानिउज्वलानिशोभावंतियस्तंवंधात् ३९ ४० ४१ सुमंत्रइतिप्रजानांतादृशीचिंतांज्ञात्वास्वयम॰
४३ अन्यथाशोकवान् अस्वस्थश्च ४४ ४५ भामिनिनिकोपनेइत्यर्थः। कोपनासैवभामिनीतिमिथउः

सर्वाभरणसंपन्नंकिरीटकटकोज्वलंकौस्तुभाभरणंश्यामंकंदर्पशतसुंदरं ३९ अभिषिक्तंसमायांतंगजारूढंसित॰
छत्रधरंतत्रलक्ष्मणंलक्षणान्वितं ४० रामंकदावाद्रक्ष्यामःप्रभातंवाकदाभवेत्। इत्युत्सुकधियःसर्वेबभुवुःपुरवा
नेदानीमुत्थितोराजाकिमर्थंचेतिचिंतयन्। सुमंत्रःशनकैःप्रायाद्यत्रराजावतिष्ठते ४२ वर्द्धयन्जयशब्देनप्र
रणम्य नृपं। अतिखिन्नंनृपंदृष्ट्वाकैकेयीमुमपृच्छत् ४३ देविकैकेयिवर्धस्वकिंराज्ञाहश्यतेन्मया। नमाहकैके
त्रींनिद्रांनलब्धवान् ४४ रामरामेतिरामेतिराममेवानुचिंतयन्। प्रजागरेणवैराजाह्यस्वस्थइवलक्ष्यते
यशीघ्रंत्वंराजाद्रष्टुमिहेच्छति ४५ सुमंत्रउवाच अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनी। तच्छ्रुत्वामंविर
ज्ञामंत्रिरामब्रवीत् ४६ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशीघ्रमानयसुंदरं। इत्युक्तस्त्वरितोगत्वासुमंत्रोराममंदिरं ४७
प्रविष्टोयंत्वरितंराममब्रवीत्। शीघ्रमागच्छभद्रंतेरामराजीवलोचन ४८ पितुर्गेहंमयासार्धंराज्ञात्वांद्रष्टु
हमुक्तोरथमारुह्यसंभ्रमात्त्वरितोययौ ४९ रामःसारथिनासार्धंलक्ष्मणेनसमन्वितः मध्यकक्षेवसिष्ठो
वत्वरान्वितः ५० पितुःसमीपंसंगम्यननामचरणौपितुः राममालिंगितुंराजासमुत्थायससंभ्रमः ५१ वाहू

हत्वालिंगयत्वाच्चद्वारपालैरवारितः ४८ ४९ पुष्पन्नेवपितृदर्शनत्वरूपादर्शनमात्रेणावक्षुपैर्वतेथाश्रिद्वा
त्यर्थः ५० तहहाहेतिरामस्तशीघ्रमालिंग्याकेन्यवेशयत्ससंभ्रमः सादरः ५१ उः स्वाः ५२

श्र॰ यो॰
९

समाविशत्राजगृहं प्राविशत ५३ ५४ राज्ञदुःखोपशांतयेतदर्थं त्वमेवकारणं तत्कारणात्वं समर्थयति किंचिदिति
मेयाहसत्यतिज्ञइति त्वदुक्तागमनविषये सत्यप्रतिज्ञोभूत्वा इत्यर्थः ५६ तत्सर्वंतद्वरंद्वयानुष्ठानं त्वदधीनं अतः

राजानं मूर्छितं दृष्ट्वा चुक्रुशुः सर्वयोषितः। किमर्थं रोदनमिति वसिष्ठोपि समाविशत् ५३ रामः पप्रच्छ किमिदं राज्ञ
कारणएव पृच्छति रामे सा कैकेयी राममब्रवीत् ५४ त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञोऽङ्गः स्वोपशांतये। किंचित्कार्यं त्वया र
नृपतेर्हितं ५५ कुरु सत्यप्रतिज्ञं त्वं राजानं सत्यवादिनं। राज्ञा वरद्वयं दत्तं मम संतुष्टचेतसा ५६ त्वदधीनं तु
त्वाल्लज्जते नृपः सत्यपाशेन संबद्धं पितरं त्रातुमर्हसि। पुत्रशब्देन चैतेन नरकात्त्रायते पिता। रामस्तयोदितं श्रु
भिहतो यथा ५८ व्यथितः कैकेयीमाह किं मामेवं प्रभाषसे। पित्रर्थे जीवितं दास्ये पिबे विषमुल्वणं ५९ सी
कौसल्यां राज्यं चापि त्यजाम्यहं। अनाज्ञप्तोपि कुरुते पितुः कार्यं स उत्तमः ६० उक्तः करोति यः पुत्रः स म
उक्तोपि कुरुते नैव स पुत्रो मल उच्यते ६१ अतः करोमि तत्सर्वं यन्मामाह पिता मम। सत्यं सत्यं करोम्येव राम
भाषते ६२ इति रामप्रतिज्ञां सा श्रुत्वा वक्तुं प्रचक्रमे। राम त्वदभिषेकार्थं संभाराः संभृताश्च ये ६३ तैरेव
प्रभिषेच्यः प्रियो मम। अपरेण वरेणा त्वं चीरवासा जटाधरः ६४ वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमद्यैव पितुराज्ञया। च
मास्तत्र वसन्मूलफलभोजनः ६५ एतदेव पितुस्तेघ कार्यं त्वं कर्तुमर्हसि। राजा तु लज्जते वक्तुं त्वामेवं रघु

५७ पुत्रशब्देनैतदुच्यते तदेव दर्शयति पुन्नाम्नो नरकात्पिता त्रायते येन स पुत्र इत्यर्थः इति भावः ५८ पिवे
तिशेय ५९ यः कुरुते स उत्तम इत्यर्थः ६० मलो मलसदृशः ६१ ६२ ६३ तैर्भरतोवश्यमभिषेच्यः रावेन
६५ ६६

राज्ञः किं केन कारणेनेह विषये मा न वक्ति तत्कारणं न जाने अकर्त्तृमता संभावनायामप्यभावादिति भावे
वचनेन दुःखितं ६८ अभीष्टाराज्यादिधनं निष्ठाय राज्यवान् नृपे उन्मार्गे वर्त्तमान अत एव भ्रान्तहृदयः स्त्रीजितश्च पाप
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथं प्रतिपन्नस्य दण्ड एव विधीयत इति नीत्युक्तेः ६९ त्वमावल्लात्कारे रा
याप्येतद्धरदानीं न तत्कृतो न दोष इत्याह त्वं चेरिति ७० यद्यपि तव जनगन्ताघवत्स्वाप्रज्ञस्य विपिनयोः समनैव न

श्रीराम उवाच। भरतस्यैव राज्यं स्यादहं गच्छामि दण्डकान्। किं तु राज्ञा न वक्तीह मां न जाने च कारणम् ६७ श्रुत्वेत
द्वचनं दृष्ट्वा रामं पुरःस्थितम्। प्राह राजा दशरथो दुःखितो दुःखितं वचः ६८ [redacted]
तं भ्रान्तहृदयमुन्मार्गप्रवृत्तिं निनिगृह्य मां गृहाण राघव राज्यं पापन्नैनो भवेत ६९ एवं चेदनृतं नैव मां स्पृशे
ना इत्युक्त्वा दुःखसन्तप्तो विललाप नृपस्तदा ७० हा राम हा जगन्नाथ हा मम प्राणवल्लभ। मां विसृज्य क
विपिनं गन्तुमर्हसि ७१ इति रामं समालिङ्ग्य मुक्तकण्ठो रुरोद ह। विसृज्य नयने रामः पितुः सजलपाणिना
आश्वासयामास नृपं शनैर्नयकोविदः। किमर्थं दुःखेन विभो राज्यं शास्तु मेऽनुजः ७३ अहं प्रतिज्ञांति
पूर्णयिष्यामि ते पुरा राज्यात्कोटिगुणं सौख्यं मम राजन्वने मतः ७४ त्वत्सत्यपालनं देव कार्यं चापि भविष्य
कैकेय्याश्च प्रियो राजन्वनवासो महागुणः [redacted] ७५ इदानीं गन्तुमिच्छामि प्रष्टुं मातरमप्यहं ततः सभारा

योगे मम प्राणास्त्वं वल्लभत्वात्त्वया सह गमिष्यतीत्याह मम प्राणवल्लभेति ७१ विसृज्य निरस्ताश्रु के कृत्वा ७२ पु
र्वमहं तु जेनापि राज्य ७२ रणोतस्यापि त्वत्तुत्रेत्वात्व इत्युक्त्वा च दुःखहेयेति भावः ७३ ७४ मम सत्यं खत्वत्वशिष्टे
त्सत्यपालनरूपं च कार्यं च भविष्यतीति आधिको लाभ इति स्वेत्वे राटे वा ना कार्यं च रक्षोनाशरूपं भविष्यतीति ध्वनि
याश्च प्रियोतो महागुणः नरुगुणा इत्यर्थः ७५ इदानीमेवं स्पर्धः उपदीयतां ७६ ॥

रा

७

अ·यो·
१०

सुखमिमनेनमननगमनेदुःखलेशोपिनास्तीतिध्वनितं ७७ रामकारणात्तरामाभिषेकविघ्नमिहत्तिनिमित्त ७८ सका
कं यणार्थमेवविष्णुध्यापतेचा आर्षमात्मनो। ध्यायति। अतः परं ७९ अतस्थअंतर्यामितयाहृदयस्थितध्येयंरूपा
दिनिरस्तेमादिनानिर्विकल्पकसमाधिस्थेतुक्तसकलविशेषरहितध्यानस्येवनिर्विकल्पत्वात्। निरस्तानिसर्वाणिअ
णिभेदकास्वरूपाणियेनेत्यक्षराक्षः ८० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणटीकायांश्रीरामशर्मणाः सनैस्त्रयोध्याका

मातरं च समाश्वास्य अनुनीय च जानकीं। आगत्य पादौ वंदित्वाता[illegible]यास्येसुखंवने ७७ इत्युक्त्वातुपरिक्रम्यमातरं
कौशल्यापिहरेः पूजाकुरुते रामकारणात् ७८ होमं च कारयामासब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं। ध्यायतिविष्णुमेकाग्रमा
मास्थिता ७९ अंतस्थमेकं घनचित्प्रकाशं निरस्तसर्वातिशयस्वरूपं। विष्णुंसदानंदमयंहृदब्जे सा भावयंती नद
८० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणे। अयोध्याकांडे उमामहेश्वरसंवादेतृतीयः सर्गः ३ ततः सुमित्राहृदये रामं राज्ञी
। कौशल्यांबोधयामास रामोयं समुपस्थितः १ कृत्वैव रामनाम्नेवा बहिर्दृष्टिप्रवाहिता। रामं दृष्ट्वा विशालाक्षम
न्यवेशयत् २ मूर्ध्न्यवघ्रायसंस्पृश्य गात्रं नीलोत्पलछविं भुक्ष्व पुत्रेति च प्राह मिष्टमन्नक्षुधार्दितः ३ रामः प्राह
भोजनावसरः कृतः दंडकागमने शीघ्रं मम कालो ह्यतिक्रितः कैकेयीवरदानेन सत्यसंधः पिता मम भरतायद
माप्याररापमुत्तमम ५ चतुर्दश समास्तत्र सुषित्वा मुनिवेषधृका आगमिष्ये पुनः शीघ्रं न चिंतां कर्तुमर्हसि। तच्छ्रु
तद्विरव
द्विग्ना मूर्छिता पुनरुत्थिता। आह रामंसुदुःखौसागरसंप्लुता ७ ॥ ६ ॥ ७

३ ससंभ्रमा सादरा सुमित्रा राज्ञी कौशल्यां बोधयामासेत्यन्वयः १ बहिर्दृष्टिप्रवाहितोत्यक्तसमाधिरित्यर्थः
अपुत्रवद्भावात्स्वधिः। भोजनावसरो वकृततः पित्रेतिशेषः निश्चितसततः पित्रेति शेषः ४ ५ मुनिवेषधचीरवाम
द्विषयाकनार्हसि· ६ संप्लुता मग्ना ७ ॥

३ न्नांसर्वस्वमाप्रयच्छतु ।। त्वयाकिमपराद्धंहि कैकेय्यावा ३

भ्ररातार्धंवाक्षरातार्धमपि ८ वालकमत्यंतवालंवन्सशाहोहि गवापत्येरूढः ९ राज्ञाराज्यमयच्छतुजस्यामत्तमि
हितेनकिंचिद्द्रतेहमितिभावः १० त्वयाकिमपराद्धेयत्वावनायमस्यापपतीतिशेषः ११ यथापितागुरुस्त
नीक्षिकापिचतुर्दशगुरुणामातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेः एवंचमदाज्ञयावनगमनमिवोचितमितिभावः १
मातवधरोषोवनगमनेधिकइतिभावः १३ हृष्टारहत्रिवेसचयः १४ भ्रातमनसेराज्यलोभेनअनरावकैकेयीवश

यदिरामवनंसत्यंयासित्वंनयमामपिात्वद्विहीनाक्षरातार्धंवाजीवितंधारये ८ यथागोर्वालकेवत्संसत्यकातिष्ठेन्न
त्वांनशक्नोमि~~सर्वस्वमाप्र~~यच्छतु त्वयाकिमपराद्धंहिकैकेय्यावात्वकुमाराणांप्रियंसुतं ९ भरतायप्रसन्न
च्छतु किमर्थंवनवासस्मात्वामाज्ञापयतिप्रिये १० कैकेय्यावरहोरामं नपस्मवा ११ पितागुरुर्पथारामनव
पित्राज्ञसोवनंगंतुंवारयेयमहंसुत १२ यदिगछसिमदाकंमुह्यंछन्नपवाकातः तदाप्राणात्मरिस्यगछा
लक्ष्मणोपितत्ः श्रुत्वाकोपात्स्यावचनंरूक्षा ।। उवाचराघवंवीरस्रहत्निवजगत्रयं १४ उन्मत्तंभ्रातमनसंवै
॥व ब्नमिहन्मिभरतंतद्वंधून्मातुलानपि १५ अधषप्तुमेशौर्यंलोकान्स्त्रदहतः उरष्ठ रामत्वमभिषेकायदे
१६ धनुःपाणिरहंतत्रनिहन्मावि घ्नकारिणः इतिब्रुवंतंसौमित्रिमालिंग्यरघुनंदनः १७ अरोसिरघुशार्दूल
तरतः ज्ञानामि सर्वंतेसत्वं किंतुतेसमयोनहि १८ यदिदृश्यतेसर्वेराज्यंदेहादिकंचयत्यदिसत्यमभवेत्तत्र

स्वसुराणाप्रियं
२ सतां

कात्स्त्रदहतः कालाग्निरुद्रस्येवेसमर्थः अनेनततदवतारत्वस्वस्यसूचितं १६ तत्राभिषेकेविघ्नकारिणोनिहत्य
सर्वकालाग्निरुद्रतुल्यत्वतद्रूपत्वंचसत्यमेवजानामि किंतुतस्यपराक्रमस्यसमयः प्रहानीनकिंतुदशवर्षेइतिभ
स्वजनमतारणायसमुपागतिसत्वमदुर्गमेनेनरोषान्निवर्तेयाइतियदिदृष्टमितितिसर्वंजगत्स्नस्य अतः स्वदे
सत्यतयाचकिंकस्यार्थेउपाद्देय येनैवराघुः कार्यइतिभावः यदिसत्यमभवेत्तदात आपासः सकलोभवेतइत्य

मेघविताने मेघसमूहरावच भोग्यभोक्त्रोरुभयोरप्यस्थिरत्वात्सर्वमर्थ्यमिति भावः २० यथेति यथा सर्वगलवर्त्तिनो कोमल
मत्रमपि स्वमस्तु मज्जानन्नात् फलमासदृशानेयकृते इच्छति तथा कालाहिग्रस्तो को भोगानिच्छतीत्यर्थः २१ कर्मतंत्रे धन
काम्यवैदिककर्मवचनन्चक्रकस्य भोगः शरीरस्य उतात्मनः नाद्य इत्याह देहस्त्विति पुरुषार्थं दूरवतस्तस्यात्मनजडत्वा
त्कारस्य भोगस्य तत्रासंभव इति भावः नांत इत्याह कोवात्रेति तस्य पुरुषस्य भावत्वेनापरिणामित्वादस्य भोग्यस्य भ
देहशब्देन चित्तमपि उपलक्ष्यते यदीघापितयोः पयरस्परं विवेकाग्रहात् चित्तस्य भोगस्तत्त्वापि संघातिमूलक इति

भोगा मेघवितानस्था विद्युल्लेखेव चंचला। आयुरप्यग्निसंतप्तलोहस्थजलबिंदुवत् २० यथा व्यालगलस्थोपि
नपेक्षते। तथा कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशाश्वतान् २१ करोति दुःखेन हि कर्मतंत्रं शरीरभोगार्थमहर्नि
हस्तु भिन्नः पुरुषात्समीक्ष्यते कोवात्र भोगः पुरुषेण भुज्यते २२ पितृमातृसुतभ्रातृदारबंध्वादिसंगमः प्र
जंतूनां नद्याकाष्ठौघवच्चलः २३ छायेव लक्ष्मीश्चपला प्रतीता तारुण्यमंबूर्मिवदध्रुवं च। स्वप्नोपमं स्त्रीसुखम
पि जंतोरभिमान एव २४ संस्मृतिः स्वप्नसदृशी सदा रोगादिसंकुला। गंधर्वनगरप्रख्या मूढस्तामनुवर्तते
स्पृशीयते स्माराशितस्य गतागते। इच्छाम्येषां जरामृत्यू कथंचिन्नैव बुध्यते २६ ॥ वलन ६

ब
य

मुच्य २२ एवं भोगस्यापारमार्थिकत्वमुक्त्वेदानीं वैराग्योपायत्वादिसंगस्यास्थिरत्वमाह पित्रिति प्रपापानीय
योरिव काष्ठौघवत् २३ प्रतीतानिश्चिता राघव अभिमानः ममधनादि अनेनैव मम चिरं भोग इत्यादि २४ स
तिः। स्वप्नसदृशी अल्पकालात्मा अनुवर्तते तामुपादेयत्वेन मनुत इत्यर्थः २५ कथमिति कथम
पि जरामृत्यू इति कथमपि न बध्यते इत्यर्थः २६ ॥

सर्वस्सर्वंमुक्तिहिनरा अपेक्षयोत्तरोत्तरस्य विशेषमपश्यता अतो मूढमतिः कालवेगमपूर्वावस्थापहारकं नप
न्तिव्यासज्जते २७ आमघट अर्घघट अपघटः सपुलाः शत्रवः। आगतप्रायाह किमु द्वेसीनित जेयति
प्रतीक्षते सह तिष्ठन्नपि २८ देहे दुपचयादि विशिष्टं क्रिमिविड्भस्मसंहितेभस्थ्यो। आघमत्राजन्तुभिर्भिक्षि
भिक्षिते मध्यासज्जादगर्भेग्धे आत्मानाहरादेदेहेऽहंभावमासोह राजेतिजेति अस्मिन्लोकेमनुते ३० अथ देहस्या

स एव दिवसः सैव रात्रिरित्येव मूढधीः भोगाननुपपतत्येव कालवेगं न पश्यति २७ प्रतिक्षणं क्षरत्येतदायु
र्वत् सपत्ना इव रोगाद्याः शरीरं प्रहरन्त्यहो २८ राजा व्याघ्रीव पुरतस्तर्जयन्त्यवतिष्ठते। मृत्युः सहैव यात
प्रतीक्षते २९ देहेऽहंभावमापन्नो राजाहं लोकविश्रुतः इत्यस्मिन्मनुते जंतुः। क्रिमिविड्भस्मसंज्ञिते
।स्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ३१ यमास्थाय भवा
छतिलक्षणा देहाभिमानिनः सर्वे दोषाः प्रादुर्भवंति हि ३२ देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्त्तिता।
दात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ३३ अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्त्तिका। तस्माद्यत्नः सदा कार्यो वि

गितिं। त्वगादिसंयुतत्वाद्विकारी रसादिधातुविकारवान्परिणामी बाल्याद्यवस्थापरिणामवान् आत्मात
रिणामी चेति विपरीतः अस्थ्यादिभिरयुक्त इति भावः ३१ यरागादिदोषसमूहस्ते दोषा देहाभिमानिनः प्रादुर्भ
वेदिति भावः ३२ देहाभिमानस्य रागादिदोषप्रादुर्भावकत्वज्ञत्वार रणाविद्यारूपत्वात्तस्य तस्माद्देहोऽहमिति दे
मतः करणादेरपि तदाह चिदात्मेति ३३ संसृतेः संसारमूलस्य रागादिदोषस्य शत्रुवदिति स्वजनस्य विद्योच्छे:

अ·यो· प्रकृतोपयोगितया क्रोधस्यैव मुक्तिविघाते प्राधान्यमाह तत्रापीति पित्रादिवधेन याति न प्राप्नोन श्रवणाद्यधिकारीति
१२ स्तापः तज्ज्ञानकहननाद्युपायान्वेषणामित्यर्थः ३६ महानशत्रुः परिणामे स्वप्नाहणापहारकत्वात् । क्रोध एव यमः
टात्तरवैतरणीनदी दुस्तरत्वात् विषयत्वाभैः कथमप्यनन्यगमात् इति भावः न जातु कामः कामानामुपभोगेन
कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इत्युक्तो नवत्र आनंदजनकत्वात् ३७ एवं शान्तिसेवने ३८ तेभ्यो वैलक्षण्यमेवाह वि
देहादि सत्तासाकारत्वतिभावः ३९ तावदिति अहममेत्यभिमानमत्वादि इति भावः भिन्नबुध्यादिभ्य इत्यर्थः ४०

कामक्रोधादयस्तत्र शत्रवः शत्रुसूदन । तत्रापि क्रोध एवालं मोक्षविघ्नाय सर्वशः । येनाविष्टः पुमान्हन्ति
स्तरवीन् ३५ क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारबन्धनं । धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं परित्यज ३६ क्रोध
शत्रुस्तस्माद्वैतरणी नदी । संतोषो नंदनवनं शान्तिरेव हि कामधुक् ३७ तस्माच्छान्तिं भजस्वाद्य शत्रुरेवं भवे
न्मनः प्राणबुध्यादिभ्यो विलक्षणः ३८ आत्मा शुद्धः स्वयंज्योतिरविकारी निराकृतिः यावद्देहेन्द्रियप्राणे
नो विदुः ३९ तावत्संसारदुःखौघैः पीड्यन्ते मृत्युसंयुताः तस्मात्त्वं सर्वदा भिन्नमात्मानं हृदि भावय ४० बुध्या
सर्वमनुवर्तस्व मा खिदः । भुंजन्नारब्धमखिलं सुखं वा दुःखमेव वा ४१ प्रवाहपतितः कार्यं कुर्वन्नपि न लि
सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि राघव ४२ अन्तः शुद्धः स्वभावस्त्वं लिप्यसे न च कर्मभिः एतन्मयोदितं सर्वं हृदि भा

लोपपद्यमीत इतिरिक्तात्मिति । अनुजीनन्नवतान् आलम्ब्य बहिर्लोकव्यवहारे सर्वलोकव्यवहारं । लोकु
रं तु तत्र मा खिदः खेदं न कुरु ननु लोकवत्कार्यं करणे तु तत्त्वे दोषस्य बस्थ भावेत् मत आह भुञ्जन्निति अ
प्रारब्धमित्येव भुंजन् तत्प्रभावयन् ४१ प्रवाहपतितोऽपि संसारप्रवाहस्थोपि कार्यव्यवहारं कुर्वन्
ध्यान लिप्यते इत्य कर्तृ नोपि एवं च तत्वतया भावयतः सर्वथा तत्त्वे लेप इत्याह बाह्य इति ४२ तेः

उय

४४ समागमं मे पुनरागमं शंसंभावयंती प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ४५ यथा सरितां प्रवाहे पतितत्मवातानं सहवा
त्र तया कर्ममार्गे संसारे वर्त्तमानानां पितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः एवं भावनायां चतुर्दश समानां संख्या दिवसे
त्स्वल्पकालेनैव संमाता भवतीत्यथ ४६ एवं चेत्त्वदनुमत्या गमनं चेत्तदा मम वने सुखजनकः सवासो भवि

संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न कदाचन । त्वमप्येवं मया रिष्टं हरिभावयनित्सदा ४४ समागमं प्रतीक्षस्व न दुःखै
र्न सहैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्त्तिनां ४५ यथा प्रवाहपतितकाष्ठानां सरितां तथा । चतुर्द्दश समा मा सख्याः भू
ज्ञापते ४६ अनुमत्य स्वमामेवं दुःखसमुत्सहरतः । एवं चेत्सुखसंवासो भविष्यति वने मम ४७ इत्युक्त्वाहव ने
रूपनच्छिरा । उत्थाप्यांके समावेश्य आशीर्भिरभिनंद्य तत् ४८ सर्वैर्देवाः सगंधर्वाः ब्रह्मविष्णुशिवादयः रक्षंतु त्वं
धृतंनिरूपायुतं ४९ इति प्रस्थापयामास समालिंग्य पुनः पुनः । लक्ष्मणोगते पितरदा रामं नत्वाह बाष्पगद्गदः ५० आ
तस्थः संशयोयं त्वया हृतः । यास्यामि ष्टहतो राम सेवा कर्त्तुं न संशयः ५१ अनुगच्छ लोपमां राम नो चेत्त्वारण्यमस्त
येति राघवोप्याह लक्ष्मण याहि मा चिरं । ५२ भरतस्य तां समाधातुं गतः सीतां पतिर्विभुः । आगतं पतिमालोक्य
तमाचिरात् ५३ स्वर्णपात्रस्थसलिलैः पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः पप्रच्छ पतिमालोक्य वदेव किं सेनया विना ५४ आ
कुत्र श्वेतछत्रं च ते कृतः । वादित्राणि न वाद्यंते किरीटादिविवर्जितः ५५ ॥ छ ॥

विरयावदनुमतिपूर्यते अभिनंद्यत अभ्यनंद्यत अड भावअर्थः ४९ तदेवाह सर्वैरिति सहितस्य विवरणं
५० रामेति पुरस्कृत्य यातिप्रायात् ५१ ५२ एकं लक्ष्मणं रामस्तु त्वां भरतस्य मातृगृहादिति शेषः ततस्तां मतिप्रिया
धातुं विभुर्जगतः पतिर्गतः स्वगृहमिति शेषः ५३ ५४ सेनया विना कुत्र गतः आगतोसीत्यन्वयः कुतः कुतो हेतो
थः वादित्राणि न वाद्यते कुत इति शेषः एवमग्रेपि ५५ ॥

अ·यो·
१३

सामंतराज्ञेति राज्ञा की किमित्यागत इत्यर्थः पर्यायोक्तमलंकार ५६ ५७ अद्यैव यास्यामीति नोपहसोयमित्याह नो
५९ वरस्वरूपमाह भरतायेति ६० तयाहेत्या याचितौ अतो मयि दयापरोपि राजा सत्यवादी अवश्यं त्वउक्तदास्या
ज्ञावाक्यस्य सत्यत्वे केतुमेवनवासं ददौ ६१ ६२ नोचितः मुग्धे स्वतव मया विना कार्यो क्षमत्वात विवाहकाले

सामंतराजसहितः संभ्रमान्त्वागतोसि किं। इति स्म सीतया पृष्टो रामः सस्मितमब्रवीत् ५६ राज्ञा मे दंडकारण्ये रा
भेखिलं अतस्तत्पालनार्थाय शीघ्रं यास्यामि भामिनि ५७ अद्यैव यास्यामि वनं त्वं तु श्वश्रूसमीपगा। शुश्रू
मातुर्नतिष्ठस्वावादिनो वदे ५८ इति ब्रुवंतं श्रीरामं सीताभीताब्रवीद्वचः। किमर्थं न च राज्यं ते पित्रा दत्तं महात्मना
हे रामः कैकेय्यै राज्ञा प्रीतो वरं ददौ। भरताय ददौ राज्यं वनेवासं ममानघ ६० चतुर्दश समास्तत्र वासो मे किल त्वया
याहे माददौ राजा सत्यवादी ह[illegible]यापरः ६१ अतः शीघ्रं गमिष्यामि मा विघ्नं कुरु भामिनि। श्रुत्वा तज्जा
नकी प्रीतिसंयुता ६२ अहमग्रे गमिष्यामि वनं पश्चात्त्वमेष्यसि। इत्याह मां विना गंतुं तव राघव नोचिते ६
राघवः प्रीतः स्वप्रियां प्रियवादिनीं। कथं वनं त्वां नेष्येहं बहुव्याघ्रमृगाकुलं ६४ राक्षसा घोररूपाश्च सं
भोजिनः। सिंहव्याघ्रवराहाद्याः संचरंति समंततः ६५ कट्वम्लफलमूलानि भोजनार्थं सुमध्यमे। अपूपानि कं
विद्यते न कदाचन ६६ काले काले फलं वापि विद्यते कुत्र सुंदरी। मार्गो न दृश्यते क्वापि शर्करा कंटकान्वितः

मीति प्रतिज्ञातत्वाच्च। ६३ काननयनाभावे हेतुगर्भविशेषणा बहुव्याघ्रेत्यादि ६४ ६५ ६६ फलादिक
मपि स्माऽकाले इत्यादि न दृश्यते वने सुतरां गाह्याद्यार नात। जनसंचाराभावाच्च पंथापि दृश्यते तत्रापि शर्क

वासस्थानमप्राप्नोति दुःखजनकमित्याह गुहेत्यादि सम्पन्नकुवाछं नेरिपवोपद्रवेति संबाधवद्गृहे वास
रिपुपीडारहितं तत्रापि झिल्लीदंशादियुतत्वात् तत्र स्थातुमशक्यमिति भावः ६८ तत्रापि दुःखागमनं न
६९ ७० स्फुरद्भ्रूश्चान्तर्गतक्रोधवशात्। तत्स्फुरणादेवाह किंचित्कोपेति। अत्यागे हेतवो धर्मपत्नीत्वा
मेवोपपादयति। त्वदनन्यामिति त्वत्तोन्यः पुरुषो न विद्यते यस्यास्तां वा त्वत्तो भेदरहितां शक्तिशक्तिमतोरभेदा

गुहागह्वरसंबाधं झिल्लीदंशादिभिर्युतं। एवं बहुविधं दोषं वनं दंडकसंज्ञितं ६७ पादचारेण गंतव्यं शीतवातात
सादीन्वने दृष्ट्वा जीवितं हास्यसे चिरात् ६९ तस्माद्गृहे तिष्ठ शुभे [illegible]क्ष्यसि मां पुनः। रामस्य वचनं श्रुत्वा सीत
ता ७० प्रत्युवाच स्फुरद्भ्रूका किंचित्कोपसमन्विता। कथं मामिच्छसे त्यक्तुं धर्मपत्नीं पतिव्रता ७१ त्वदनन्यामा
ज्ञोसि दयापरस्त्वत्समीपे स्थितां राम को वा मां धर्षयेद्वने ७२ फलमूलादिकं यद्यत्त्वद्भुक्तावशेषितं। त
मृतं तत्तु हारं मम्यहं ७३ त्वया सह चरंत्या मे कुशाः काशाश्च कंटकाः पुष्पास्तरणतुल्या मे भविष्यंति न सं
हं त्वां क्लेशाय नैव भवेयं कार्यसाधिनी। बाल्ये मां वीक्ष्य कश्चिद्वै ज्योतिःशास्त्रविशारदः ७५ प्राह ते विपि
सह भविष्यति। सत्यवादी द्विजो भूयाद्गमिष्यामि त्वया सह ७६ अन्यत्किंचित्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा मां नय कानन
वहुशः श्रुतानि वहुभिर्द्विजैः ७७ सीतां विना वनं रामो गतः किं कुत्रचिद्वद। अतस्त्वया गमिष्यामि सर्वथा

पिरक्षोपद्रवं राक्षसविभीषिका सापि मिथ्येत्याह त्वत्समीपे इति यन्नामस्मरणान्नरक्षांसि पलायंते तस्य तवैव समर्थः ७
शीताकटुत्वाद्युक्तं तत्परिहरति फलेति त्वद्भुक्तावशिष्टं विषमत्वादमृततुल्यमित्यर्थः। रक्षो मा मीत्याशंक्य परमस्मे
गच्छसाः। अत्र त्वत्संग एव हेतुरिति भावः ७४ साधयसाधिनी रक्षोवधादिकार्यसाधिकेति अरण्यवनगमनं च मे वधू
सकथनेन द्रढयति बाल्येइति ७५ ७६ ७७ त्वत्सहायिनी त्वं स्याहि सर्वकार्यं सह मे वनं सहायेति अग्ग ७

पि

७९ गछगमनंकुरु तत्रवनमपि स्थिवेषेराहारादीनांकश्चित्स्थपनमावश्यकमतस्तत्रसर्वेस्थलेषपायसंभावना
स्यात्तेब्राह्मणोपुहानमित्याहारुधमैवसिद्धपलैयत्रस्थापितमेतरेहायापेपिलम्बमितिभावः ८० नृयमपि
ल्ब्राह्मणोभवइति ८१ कृतेवराध्यपनकुरुववत्वमिरेच रानपाञ्चताशापादकेविशेषरां ८२ मातःसेवके
न ८३ ८४ समर्पयततततइत्यध्याहारः। समागत्य रामस्याग्रेस्थितइत्यन्वयः ८५ ततः रामइति ८६ नृपप

परिगच्छसि मात्यक्त्वामां रामत्वत्स्यामितेमतः। इतितन्निश्चयज्ञात्वासीतायारघुनन्दनः ७९ अब्रवीद्धिविगच्छ
यासह। अग्रेधर्मैषुयच्छाम्बुहाराभरणानिच। ब्राह्मणेभ्योधनंसर्वंदत्त्वागच्छामहेवनं। इत्युक्त्वालक्ष्मणोन्त
भक्तितः ८१ इदोगवाढ्यंरत्नंधनानिवस्त्राणिदिव्यानिविभूषणानि। कुटुंबवद्भ्यः श्रुतशीलवद्भ्योमुदाद्वि
केतुः ८२ अंतःधर्मेहदासीनासुखान्याभरणानिच। रामोमातुःसेवकेभ्योददौधनमनेकधा ८३ ह
स्तिभ्यः। सेवकेभ्यस्तथैवच। पौरजानपदेभ्यश्चब्राह्मणेभ्यःसहस्रशः ८४ लक्ष्मणोपिसुमित्रांतु
मर्पयत्। धनुःपाणिः समागत्यरामस्याग्रेव्यवस्थितः ८५ रामः सीतालक्ष्मणाश्चजग्मुः सर्वेनृपाल
सहसीतया नृपपथेगच्छन्शनैः सानुजः पौरान्जानपदान्कुतूहलदृशः सानन्दमुद्वीक्षयन्। श्यामः का
रवपुः कान्त्यादिशोभासयन्नाहन्मासनपविचित्रिताखिलजगत्प्रापालयत्तान्मितुः ८७ इति श्रीमदध्यात्मरामा
यणेउमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४ आपातंनागरादृष्ट्वामार्गेरामंसजानकिंलक्ष्मणेनसमंवीक्ष्य
रा १ कैकेय्यावरदानादि श्रुत्वादुःखसमावृताः। वनराज्ञाहरशरथः सत्यसन्धःप्रियंसुतं २ ॥

लेनृपश्चपतितान्कुतूहलदृशः पौरान्सानन्दंपश्यन्नेनतेखाण्डुः स्वनिरासः पितुस्तत्कैकेय्याविछिन्न
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणटीकायांरामशर्मणाःकृतअयोध्याकाण्डेचतुर्थसर्गः ४ सजानकिं
नसमंमायानमिमन्वयः। तादृशादृष्ट्वापरस्परंवीक्ष्योचुः परस्परमित्येव १ सत्यसधसत्य

अस्य अत्र वनवासमज्ञापितवान् सम्यवर्णालोप आकर्षः कैकेयीवाक्यं मतं ते रामे प्रीतिमती कथं दुष्टा जन्म
मस्य वनवासं चकार तव र्तीति भावः ३ याचतो बालो दृशरतस्य राज्ञ राममुच्यमानं गुरा कथं कृतोहे तो विवासम पा
अतो निष्प्रयोजनं दुष्टत्वं वर्जनवत्साम्निन्देशेन वक्तुममित्याह दुः हे जन्ता इति ४ यत्र का नेनेपश्यति विति तेन सर्व
तिअस्य ५ तदेयोपपादयति पुभिरिशिरी गच्छतीत्यस्य दृष्टपतामिति शेषः ६ इक्षस्थ अस्याप्युक्तमंगे एव तात्पर्यं ७ रा
मस्य स्ववनवासादिकृत दुःखाभावेपि सीतायाः पादगमनकृत दुःखं तस्यापि भवेदित्यन्वयः ८ उपसहरति वलं

स्त्रीहेतोरस्मजत्कामीतस्य सत्यं च वा कुतः कैकेयीवाक्यं दुष्टा रामं सत्यं प्रियंकरं। विवासयामास कथं क्रूरकर्मा
हे जनानात्रव सत्यमगच्छामि घेव कानने ४ यत्र रामः सभार्यश्च सानुजो गंतुमिच्छति। पश्यंतु जानकीं सर्वपादचारे रागंतु
कदाचिद्दृष्टा वा जानकी लोकसुंदरी। सापि पादेन गच्छंती जनमध्ये घनावृता ६ रामोपि पादचारेण गंता स्वामी विद
पश्यन्त्वभिमुखं सर्वलोकैकसुंदर ७ राक्षसी कैकेयी नाम्नी जाता सर्वविनाशिनी। रामस्यापि भवेद्दुःखं सीतायाः
८ बलवान्विधिरेवात्र पुंप्रयत्नो हि दुर्बलः इति दुःखातुरे हरे साधवः नामुनिपुंगवः ९ अब्रवीद्रामरे वाच्य
मध्यगः मा शुचोभ्य थ रामं वा सीतां वा वचिन्तितत्वतः १० एष रामः परो विष्णुरादिनारायणः स्मृतः एषा सा
क्ष्मीर्योगमायेति विश्रुता ११ असौ शेषस्तु मन्वेति लक्ष्मणाख्यश्च सांप्रतं। एषा माया गुणैर्युक्ता तत्तदाव
१२ एष एव रजोयुक्तो ब्रह्माभूद्विश्वभावनः सत्वाविष्टस्तथा विष्णुस्त्रिजगत्परिपालकः १३ एष रुद्रस्ता
त्प्रलयकारणः एष मत्स्यः पुराभूत्वा भक्तं वैवस्वतं मनुं १४ नाव्यारोप्य लयस्यांते पालयामास राघवः। समुद्र

त्रालंकारः साधवनां हरे सम्यक्हे ९ तत्वतः ते ख्यातं तत्वं वक्ष्मीत्यर्थः १० पुरोजडेभ्यः विष्णुर्व्यापकः वैकुण्ठनिलयो वा आ
हस्तद्रूपोहि रावणगर्भस्थस्याप्युनः परामृगाः वेदत्वा भक्षारामः ४ श्रीहि साम समर्थः योगमाया योगेन स्वसंबंधनापि
तिपरिच्छिन्नतिसा ११ एव मायेति न मायिक एवायमाकारो न तु पाञ्चभौतिक इत्युक्तं १२ मायागुणैरुत्तरत्तदाकारत्वमेव वि

नाव्यारोप्य महीं रक्षां पालयामास राघवः

अ॰यो॰
१५

अद्रिं मंदरं यातालयेऽस्मादि प्रलये सन् करस्त्वेस्मादि १६ १७ नरश्रेष्ठः प्रल्हादपीडकं रक्षः पुत्रराज्यं हृतं वलिना १८ याञ्च्यया व
द्विंशा आज्ञेनाहरत्पुनरावर्त्तितवात १९ २० तस्य रावणस्य ततश्चैव दशरथगृहे एवावतारकरणे किं वीजं तत्राह रावणेति
कश्यपाविष्णोरिति विष्णुर्मे पुत्रो भवत्विति । इच्छयेत्यर्थः २२ २३ नारदः प्राह भूभारहरणोद्देशके कैअलरागः स
२५ रामोक्तः स्थितो भविष्यतीत्यपि हत्याशाकेत्याह रामेति मत्सुभयाभावे इतरभयाभावाः कैमुतिकन्यायसिद्ध

आधारयत्त्वष्टष्ठेऽद्रिं कूर्मरूपी रघूत्तमः महीं रसातलं यातां प्रलये सूकरोभवत् १६ तोलयमानामहं दृष्ट्वाप्रेत र
नारसिंहं वपुः कृत्वा प्रल्हादवरदः पुरा १७ त्रिलोककंटकं रक्षः पाठयामास तन्नखैः पुत्रराज्यं हृतं दृष्ट्वा ह्यदितिमा
रा १८ वामनत्वमुपागम्य याञ्चया ह्याहरत्पुनः दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्त्यै भार्गवोभवत् १९ स एव जगतां नाथ
गतः। रावणादीन्निरक्षांसि कोटिशो निहनिष्यति २० मानुषेणैव मरणं तस्य दृढदुरात्मनः राज्ञा दशरथेनापि
हरिः २१ पुत्रत्वाकांक्षया विष्णोः तदा पुत्रो भवद्धरिः स एव विष्णुः श्रीरामो रावणादिवधाय हि २२ गत्वाद्यैव वनं र
न सहायवान्। पुत्रासीताहरिर्मायायाः सृष्टिस्थित्यंतकारिणी २३ राज्ञा वा कैकेयी वापि नात्र कार्या रामस्य एव वि
प्राह भूभारहरणाय च २४ रामोप्याह स्वयं साक्षाद्गमिष्याम्यहं वनं। अतो राम समुद्दिश्य चिंतां त्यज्जत वा
राम रामेति ये नित्यं जपंति मनुजा भुवि तेषां मृत्युभयादीनि न भवंति कदाचन २६ का पुनस्तस्य रामस्य दुःख
नः। रामनाम्नैव मुक्तिः स्यात्कलौ नान्येन केनचित् २७ मायामानुषरूपेण विडंबयति लोककृत् भक्तानां भ

हेस्तत्वज्ञानोदयाति भावः २६ तस्माद्दुःखशंकाकेत्यन्वयः कलौ तु नाम्नैव नान्याभिलाषेणैव मुक्तिस्तज्ज
योगादिनेत्यर्थः २७ इदमस्य किमर्थो देहपरिग्रहस्तत्राह मायेत्यादि विडंबयति स्वीयाचारे रामस्त
रामापितरौ पुत्राभिवपत्कालांतरमप्याह भक्तानामिति २८

च

कां

राज्ञामाशीष्टविरह्णोः स्तुतत्वं २९ हृत्संशयग्रंथिहरिविषमानं रामे मनुष्यत्वादिविषयक शास्त्रादिविषयेच सं
नीयहृद्ग्रन्थिमिति शेष ३२ अवारितः पुत्रत्वाद्वारपालैरिति शेषः गत्वा कैकेयीसमीपमिति शेष ३३ ते समेतं
सतधियो निश्चिता इत्यन्वयः आज्ञापयतु पितेत्यनेनैनतदाज्ञां विना गमनेन तस्य दुःखारोहो अहदो खभाक् स्यात्

रा

राज्ञामाशीष्टसिध्यर्थं मायामानुषवपुराश्रितः इत्युक्त्वा विररामाथ वामदेवो महामुनिः २९ श्रुत्वा तेपि द्विजाः सर्वे रा
विमुंजरुर्हृत्संशयग्रंथिं राममेवान्वचिंतयन् ३० य इदं चिंतयेन्नित्यं रहस्यं रामसीतयोः तस्य रामे दृढा भक्ति
ज्ञानपूर्वकं ३१ रहस्यं गोपनीयं वो युष्माभिः राघवप्रियाः इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रास्तेपि रामं परं विदुः ३२ ततो रा
विरूप पितृगेहमवारितः। सानुजः सीतया गत्वा कैकेयीमिदमब्रवीत् ३३ आगताः स्मो वयं मातस्त्रयस्तेहं मने
सतधियः शीघ्रमाज्ञापयतु नः पिता ३४ इत्युक्ता सह सौमित्र्या यचीराणि पुरतो स्वयं। रामाय ~~[illegible]~~
णायाथ सीतायै च पृथक्पृथक् ३५ रामस्तु वस्त्राण्युत्सृज्य वन्यचीराणि पर्यधात् लक्ष्मणोपि तथा च
विजानती ३६ हस्ते गृहीत्वा रामस्य लज्जया मुखमीक्षती। रामो गृहीत्वा तच्चीरमंशुके परिवेष्टयन् ३७ ते
दुः सर्वे राजदाराः समंततः वसिष्ठस्तु तदा कैकेयीं पुरस्कृत्य भर्त्सयन् रुषा ३८ कैकेयीप्राह दुर्वृत्ते रामाय वत्त्वया
वासाय दुष्टे त्वं सीतायै किं प्रयच्छसि ३९ यदि रामं समन्वेति सीता भक्त्या पतिव्रता दिव्यांबरधरा नित्यं सर्वाभरण

इत्युक्त्वा रामेण कैकेयी सह साम्परिति उत्थाय रामायेत्यन्वयः चीराणि वन्यपरिधेयानि वल्कलानीति जीर्णवासांसि
चीरपरिधानप्रकारस्वरूपं ३६ हस्ते गृहीत्वा चीरमिति शेषः तच्चीरं कैकेयीदत्तचीरं ३७ भर्त्सयन् कैकेयीमिति शे
प्रयच्छसि चीरमिति शेषः ३९ यदीति त्वरूपविषयमत्ता पियदि स्वेच्छया समन्वेति सम्यक्क्लातिरहितमनुपश्च
र्थः

अ. यो
१६

वनदुःखं वनवासजं दुःखं ४१ वनचरा मुनयः प्रियायेयाते ४२ सीता शीघ्रमारुरोहेत्यनेन तस्याः कार्यसाधकं उ
४३ ३४ ४५ रथमनोदयत राज्ञा रामाध्वीति हृतत्वाद्राज्ञा तापेक्ष्य यात राज्ञैव प्रवलेति मत्वेति अग्र्यं दूरं गते र
ते ४६ हृद्धाद्दस्य स्मृत्वा न हृद्धाद्दस्यर्थः ४७ राममस्तुरिस्मादरस्य चक्रे विशेषणा ४८ दुःखितस्य मेपरिक्लि
रमयत्वनिशं रामं वनदुःखनिवारिणी। राज्ञा दशरथोप्याह सुमंत्रं रथमानय ५१ रथमारुह्य गच्छत्वं वनं व
रसुत्वा राममालोक्य सीता चैव सलक्ष्मण ५२ दुःखान्निपतितो भूमौ मोहतो राज्ञः परिखुतः। आरुरोहं रथं सी
ख्यपश्यतः ५३ रामः प्रदक्षिणीकृत्वा पितरं रथमारुहत। लक्ष्मणाः खड्गधनुर्गुल्मधनुस्तूणीषु गतथा ५४ ग
मारुह्य नोदयामास सारथिं। तिष्ठ तिष्ठ सुमंत्रेति राजा दशरथोऽब्रवीत ५५ गच्छ गच्छेति रामेण नोदितो र
रामे दूरं गते राजा मूर्छितः प्रापतद्भुवि ५६ पौराश्च वालवृद्धाश्च वृद्धावालारामसन्नमाः। तिष्ठ तिष्ठेति रा
तोरथमन्वयुः ५७ राज्ञास्तुहित्वा सुचिरं मां नयंतु गृहं प्रति। कौशल्याया राममातुरिमाह परिचारकान ५८
भवेत्तत्र जीवनं दुःखितस्य तो। अत ऊर्ध्वं न जीवामि चिरं रामं विनाहृतः ५९ ततो गृहं प्रविश्यैव कौशल्यायाः प
र्छितश्च चिराद्बुध्वा तत्समीपे वावतस्थिवान् ५० रामस्तु तमसातीरं गत्वा तत्रावसत्सुखी। जलं प्राश्य निराह
मलेरवयं विभुः ५१ सीतया सह्य सौमित्रा धनुःपाणिस्तु लक्ष्मणः पालयामास धर्मज्ञः सुमंत्रेण समन्ति
राः सर्वे समागत्य स्थितास्तस्याविदूरतः। श्रुत्वा रामपुरीं तुनो वेक्ष्छामहे वने ५३ ॥

नुभवेमत्तदा तत्र राममातृगृहे राज्ञाम्यत्र तुरंगस्य मात्रमापितत्र समाश्रुते राममातृगृहे पि चिरं नैवतरित्वाक
हैवतैतिशेषः अनेन दैवसमाहितमरणादुर्वारमिति ध्वनित ५८ लक्ष्मीमेव स्वहंतापराधेन लज्जयेति मा

रामंपुरंनेतुयदिशक्तास्तहापराघवंत्यनेष्यामोनेतेचेद्वनमेवगमिष्यामइतिनिश्चयविमर्शः ५४ कोशभाजि
५५ ५६ अयोध्याभिमुखमितितेषांप्रतारणायेदं ५७ पतदेवाहनयनेमीति ५८ ५९ शृंगिवेरमगितितं
स्तनखर्वंभाग ६० जनैर्जनमुखे ६१ अयमस्तस्वास्तमानस्यातिस्तत्त्वमानशोभः। अनेनगुहस्यधर्मज्ञोत्वंर

इतिनिश्चयमाज्ञायतेषांरामोऽतिविस्मितः नाहंगच्छामिनगरमेतेवैत्यक्तेशभागिनः ५४ भविष्यतीतिनिश्चि
त्यमब्रवीत् । इदानीमेवगच्छामःसुमन्त्ररथमानय ५५ इत्याज्ञप्तःसुमन्त्रोऽपिरथेवाहानयोजयत् । आरुह्यरामःसी
क्ष्मणोऽपिययुर्द्रुतं ५६ अयोध्याभिमुखंगत्वाकिंचिद्दूरंततोययुः । तेऽपिराममदृष्ट्वैवप्रातरुत्थायदुःखिताः
येनविगतंमार्गंपश्यन्तेस्तेपुरंययुः हाहारामससीतंतेध्यायन्तस्तस्थुरन्वहं ५८ सुमन्त्रोऽपिरथंशीघ्रंचोदयामास
स्फीताञ्जनपदान्पश्यन्रामः । सीतासमन्वितः ५९ गंगातीरंसमागच्छच्छृंगिवेराविदूरतः गंगांदृष्ट्वानमस्कृत्य
नेहमोऽस्मिन्शिंशपावृक्षमूलेसमतिष्ठसार्धंसुत्तमः ततोगुहोजनैःश्रुत्वारामागमंमहोत्सवं ६१ सखायंस्वामि
योत्तंरामंसमापतत् । फलानिमधुपुष्पाणिगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ६२ रामस्याग्रेविनिक्षिप्यदंडवत्प्रापतद्भुवि ।
प्यतंतूर्णंराघवःपरिषस्वजे ६३ संपृष्टकुशलोरामंगुहःप्रांजलिरब्रवीत् । धन्योऽहमद्यमेजन्मनैषादंलोकपाव
नभवपरमानंदःस्पृष्ट्वातेंगंरघूत्तम नैषादराज्यमेतत्तेकिंकरोऽस्मिरघूत्तम ६५ त्वदधीनंवसन्नत्रपालयास्मान्रा

रन

अथापिसत्यपिमेरायगमेनाद्भुतवाहंनमामकीनस्त्वमितिन्यायात्स्वामिन्नहमिति ६२ ६३ नैषादमपिमे
त्वदंगस्पर्शादितिभावः ६४ तदेवाहनभवेति एतत्तेकिंकरस्यनैषादराज्यं ६५ यतस्त्वदधीनमतोऽत्रैवसन्न
यअत्रनतेपितुःस्वामिन्वचमितमत्रवासेदोषाभावइतिभावः ६६

अ॰यो॰
१७

दासहस्तमनेनमोक्ष्याहारतामचिता ६७ नवेक्ष्यामिनप्रवेक्ष्यामिइतिमेप्रतिज्ञेतिशेषः ६८ एतत्तोसर्वराज्यममैवत्वच
त्वत्तत्वात्। नद्यामिप्रतिज्ञारक्षणायतेग्रामनप्रविशामीतिभावः ६९ समानाप्यगुहेनेतिशेषः अथ्यच्चानयनान
नरवा ७० दिः पारस्परशोलक्ष्मणेनयदात्मता ७१ तत्रोवासेमन्वयः।स्थितइत्यर्थः ततोतिदूरामसमयेसुप्तायेत

गृहाणिफलमूलानित्वदर्थंसंचितानिमे। अनुगृह्णीष्वभगवन्दासस्तेहंसुरोत्तम ६७ रामस्तमाहसुप्रीतोव
णुमेसखेति॥ नवेक्ष्यामिगृहग्राममववर्षाणिनवपंचच ६८ दत्तमन्येननोभुंजेफलमूलादिकंचन राज्यममे
वंसखामेतिवत्त्वभः ६९ वटक्षीरंसमानीयजटामुकुटमादरात्। बबंधलक्ष्मणेनाथसहितोरघुनंदनः ७० ज
लमुप्राश्यसीतयासहराघवः। आस्तीर्यकुशपर्णानिशयनंलक्ष्मणेनहि ७१ उवासतत्रनगरप्रासादाग्रेयथा
पतेवैदेह्यापर्यंकइवसंस्कृते ७२ ततोविदूरेपरिगृह्यचापंसबाणतूणीरधनुःसलक्ष्मणः। ररक्षरामंपरि
तोगुहेनसार्धंसशरासनेन ७३ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेपंचमःसर्गः
मंसमालोक्यगुहःसाश्रुपरिप्लुतः लक्ष्मणंप्राहविनयाद्भ्रातःपश्यसिराघवं १ शयानंकुशप त्रौघसंस्त
सह। यःशेतेस्वर्णपर्यंकेस्वास्तीर्णेभवनोत्तमे २ कैकेयीरामदुःखस्यकारणीविधिनाकृतामंथराबुद्धि
कैकेयीपापमाचरत् ३ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणःप्राहसखेशृणुवचोमम। कःकस्यहेतुर्दुःखस्यक[illegible]हेतुःसुखस्य

अ
का
५

तोपिपरस्यमनडुष्टजंतमितिशेषः ७३ इतिश्रीरामशर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौअयोध्याकां
मिति १ कुशपत्रसमूहनिर्मितेसंस्तरेआस्तरणइत्यर्थः। शोभनैराकवाहिभिःरास्तीर्णा २। ३ कोहे

कस्तर्हि हेतुस्तत्राह स्वस्वैवेति ५ तदेवोपपादयति सुखस्येति स्वपूर्वार्जितस्य नस्य पापादुकं दुःखाद्यहमिति अ
मिइत्यपि हृष्टाभिमानः अत्र स्वातं आहितिभावः तदेवाह स्वकर्मसूत्रेणाग्रथितः ईश्वरे स्तोतिशेषः यथा सूत्रं ते
धारो नानाप्रकारं सूत्रचालनेन विविधक्रियावतीं करोति एवं भगवान् कर्मरूपसूत्रचालनेन तथा तथाकारयतीति
त्रे सोपाधिनिरुपाधिभेदाद्भिन्ने एव मरिद्वेष्यो एतेकर्मसुहृत्वादिप्रयोजकं कर्म स्वयमेवाचरन्नयेन सुहृत्वा
खदुःखादिविषयेपि भावनेत्यायतेन्यथः ७ स्वकर्मवशगो नरः यद्यत्सुखं वा दुःखं वा यथाप्रतं यथाप्राप्तं भवे
स्य मनाग रागद्वेषहीनो भवेत् ८ भोगागमे सुखभोगप्राप्तौ भोगविवर्जने दुःखभोगाप्राप्तौ वांछामिवाभिनयति

स्व स्वपूर्वार्जितकर्मैव कारणं सुखदुःखयोः ५ सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा। अहंकरो
भिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ६ सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेष्यमध्यस्थबांधवाः। स्वयमेवाचरन् कर्म तेषु
जाते ७ सुखं वा यदि वा दुःखं स्वकर्मवशगो नरः। यद्यद्यथागतं तत्तत्तुष्टः स्वस्थमना भवेत् ८ न मे भोगागमे
गविवर्जने आगच्छत्वथ मागच्छत्वभोगवशगो भव ९ यस्मिन्देशे च काले च यस्माद्वा येन केन वा। कृतं शुभाशु
भं तत्तत्र नान्यथा १० अलंकर्तृविचाराभ्यां शुभाशुभफलोदये। विधात्रा विहितं यद्यत्तदलंघ्यं सुरासुरैः ११ स
ख खाभ्यां नरः प्रस्वरूपतो। शरीरं पुण्यपापाभ्यां मुत्सन्न सुदुःखवत् १२ ॥ ७ ॥

सुखमितिशेषः अतएवाह भोगवशगो न भवे अ इति निषेधार्थमव्ययपदं यश्च स्वरूपार्थे वाहंत श्चेवुरामोपीति न किंचि
त्कृतं दुःखमितिभावः १० यस्मादिति प्राप्यफलमितिशेषः तत्तत्रैव सुपुलभ्य शांतं तस्मात्तेन त्वपि वोध्यं यद्यतो विधात्रा
लंघ्यमिति विचिक्षितः ततत्फलोदये एवं विचाराभ्यामलं रावचामस्तत्रैतत्त्वया विचारो न कार्य इतिभावः ११ आव
रिणात्तत्स्वबंधस्माह सर्वदेति पुण्यपापजत्वात् शरीरस्य नरः यथेरे न सुखदुःखवत्त्वावश्यकत्वाद्यनरः महात्मा।

यच्चदाचरितं कर्म नो ज्यं तन्नात्र नान्यथा।। ४

अ॰ यो॰ संबंधप्रकारमाह सुखस्यानंतरमिति एवं च पुन सुखमपि भाव्यमेवेति भाव्यमेवेति भावः १३ इदानीं इदानीमपि दार्ढ्यमात्रस्यावि
१८ नसुखस्यापि दुःखात्मकत्वाद्धैर्यमित्याह सुखमध्येति तेनोभयमपि हेयमेवेति तदुक्तं पातंजलिना सर्वमेव दुःखं विवे
प सहरतीति तस्माद्धीति इष्टप्राप्तौ न हृष्यंति अनिष्टप्राप्तौ न मुह्यंति नच यः तत्र हेतुः सर्वमायेति भावनात् न हेयं त

सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं। द्वयमेतद्धि जंतूनामलंघ्यं दिनरात्रिवत् १३ सुखमध्ये स्थितं दुःखं दुःखम
लं सुखं। द्वयमन्योन्यसंयुक्तं प्रोच्यते जलपंकवत् १४ तस्माद्धैर्येण विद्वांसो इष्टानिष्टोपपत्तिषु न हृष्यंति न मुह्यं
येति भावनात् १५ गुहलक्ष्मणयोरेवं भाषतोर्विमलं नभः बभूव रामः सलिलं स्पृष्ट्वा प्रातः समाहितः १६ उवाच
दृढां नावमानय मे सखे। श्रुत्वा रामस्य वचनं निषादाधिपतिर्गुहः १७ स्वयमेव दृढां नावमानिनाय सुलक्षणां। स्
हितां नौकामासीनायां लक्ष्मणोन्वव १८ वाहये ज्ञातिभिस्सार्धमहमेव समाहितः। तथेति राघवः सीतामारोप्य
१९ गुहस्य हस्तावालंब्य स्वयं चारुहदच्युतः। आयुधादीन् समारोप्य लक्ष्मणोप्यारुरोह च २० गुहस्तां वाहयामा
सहितः स्वयं। गंगामध्ये गतां गंगां प्रार्थयामास जानकी २१ देवि गंगे नमस्तुभ्यं निवृत्ता वनवासतः रामेणा
लक्ष्मणेन च त्वां यजे २२ सुरामांसोपहारैश्च नानाबलिभिरादृता। इत्युक्त्वा परकूलं तौ निरुत्तीर्य जग्मतुः २३
घवं प्राह गमिष्यामि त्वया सह। अनुज्ञां देहि राजेंद्र नोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहं २४ श्रुत्वा नैषादिवचनं श्रीरामस्त

नेतिष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षमोहौ न दद्यादिति भावः १५ सलिलं स्पृष्ट्वेति प्रातः कालिकसकलक्रियोपलक्षणं १६ दे
य १७ नौकारूढेत्यासितस्त्वपः १८ वाहयेति नौकामिति शेषः १९ २० वाहयामास अरित्रादिभि
पितुमित्यर्थः गंगामध्ये गता जानकी गंगां प्रार्थयामासेत्यन्वयः २१ २२ आहता सती पूजयेयं च ने
त्वास्वसहगमनविषया २४ नैव

नाप्नत्र अपितु सत्यमेवेत्यर्थः। तेनान्यथा न संभावनीयमिति भावः २६ सा श्रुत्वा कुशुमत्राद्दिङ्ः खं तत्र
म गं कृत्वा वैश्वदेवताभ्यः २७ २८ वसिराश्रमद्वारि २९ ३० ३१ ३२ राम सामीप्यं त्वार्थंप्य त्तरामसमीपमिति ते
मागच्छेत्सत्वयः ३४ आनीमप्राप्य ३५ तपसः परपूर्णतां गतो स्मि आमोस्मि। समासा कुर्वता कर्मप्रज्ञचेताश्छे
रणादेवसप्तर्षी स्यादितिश्रुतिरिति स्मरतेः। यस्य नाम स्मरणेनापि सर्वकर्मपूरणता तस्य साक्षाद्दर्शने किं वक्तव्यमित्य

आयास्याम्युदितं सर्वं त्सेनाम सत्तं रामभाषितं तादृत्तु त्वालिंग्यत भक्तं सुमाश्वास्य पुनः पुनः २६ निवर्त्तयामास गुह
घयोगृहं। तत्र मेध्यं समगह त्वाप त्वा कृत्वा च तैत्रयः २७ भुक्त्वा हविर्भितेले सुखासुखमासनतो निशां २८ ततो राम
स्मरेणेन समन्वितः २८ भरद्वाजाश्रमपदं गत्वा बहिरुपास्थितः। तत्रैकं बटुं दृष्ट्वा रामः प्राह च हे बटो २९ रामो र
तो लक्ष्मणाभ्यां समन्वितः। आस्ते बहिर्वनस्येति ह्युच्यतां मुनिसन्निधौ ३० तच्छ्रुत्वा सहसागत्वा पादयोः पतितो मु
रामः समागतब्रह्मन्बहिरवस्थितः ३१ सभार्यः सानुजः श्रीमानाह [illegible]देवसन्निभः। भरद्वाजाय मुनये ज्ञापय
३२ तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय भरद्वाजो मुनीश्वरः गृहीत्वार्घ्यं च पाद्यं च रामसामीप्यमाययौ ३३ दृष्ट्वा रामं यथान्या
त्वा स[illegible]लक्ष्मणं। आह मे परमो लाभो राम राजीवलोचन ३४ आगच्छ पादरजसा पुनीहि रघुनंदन इत्युक्त्वो
सीतया सह राघवौ ३५ भक्त्या पुनः पूजयित्वा चकारातिथ्यमुत्तमं। अद्याहं तपसः पारं गतोस्मि तव संगमात् ३६
वेद्रत्तम् तेच्चागामिकं च यत्। जानामि त्वा परात्मानं मायाकार्यमानुषं ३७ यदर्थमवतीर्णोसि प्रार्थितो ब्रह्मणा पु
नवासं तैयत्करिष्यसि वै पुनः ३८ जानामि ज्ञानदृष्ट्याहं ज्ञातयातवऽपासनात्। इतः परं त्वा किं वक्ष्ये कृतार्थोहं रघुत्त

पारं फलं सर्वं तपः फलमेतत्तवदर्शनमित्यर्थः ३६ भूतभा ((पश्यामि काकुत्स्थपुत्र यत्र कृते परी रामस्तममिवाद्याह सीता
विवितवोर्तं तवक्तो तो ज्ञातः तत्र भूः व त्रातज्ञानमभिनयतिज्ञो नामीत्यादि ३७ यदर्थमिति सर्वत्र यच्छब्दा रक्षावधपराः
परब्रह्मतिगुरास्यहमीप्सवं ४० ॥

अ॰ यो॰
१९

तेसीतारामलक्ष्मणा रामभरद्वाजाः। अद्य सौम्यसुखं संभाष्यत तो रामो मुनिसंनिनिधानुषित्वा ४१ यमुनायाः कृतात्प्लवेन कृत
नादृष्टमार्गेण राघवो मार्गदर्शकैर्मुनिदारकैः सह यमुनामुत्तीर्य ४२ चित्रकूटाद्रिमभ्ययौ तत्र वाल्मीकेराश्रमङ्ग
शास्त्वं ४३ द्विजाः पक्षिणः ब्राह्मणाश्च ४४ रमानाथ विष्णुवतार ४५ कमनीयय प्रसहृयानेत्रं ४६ विस्मयेनानि

अनुग्राह्यास्त्वया ब्रह्मन्वयं सर्वेत्रियवांधवाः। इति संभाष्य ते सौम्य मुषित्वा मुनिसान्निधौ ४१ प्रातः स्नात्वाय यमुनामु
दारकैः कृतप्लवेन मुनिनादृष्टमार्गेण राघवः ४२ प्रययौ चित्रकूटाद्रिं वाल्मीकेर्यत्र चाश्रमः। गत्वा रामोऽथ वाल्मीकेरा
संकुलं ४३ नानामृगद्विजाकीर्णां नित्यपुष्पफलाकुलां तत्र दृष्ट्वा समासीनं वाल्मीकिं मुनिसत्तमं ४४ लक्ष्मणेन च
रामः स्मानाथ वाल्मीकिं लोकसुंदर ४५ जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमंडितं कंदर्पसदृशाकारं कमनीयांबुजे
दृष्ट्वैवं सहसोत्तस्थौ विस्मयानिमिषेक्षणः। आलिंग्य परमानंदं रामं हर्षाश्रुलोचनः ४७ पूजयित्वा जगत्पूज्यं
भिरादृतः। फलमूलैः समधुरैर्भोजयित्वा च लालितः ४८ राघवः प्रांजलिः प्राह वाल्मीकिं विनयान्वितः पितुरा
दंडकानागता वयं ४९ भवतो यदि जानेति किं वक्ष्यामोत्र कारणं। यत्र मे सुखवासाय मे भवेत्स्थानं वद सुव्रत
सहितः कालं किंचित्तत्र नयाम्यहं। इत्युक्तो राघवेणासौ मुनिः सस्मितमब्रवीत् ५१ त्वमेव सर्वलोकानां निवा
सं। तवापि सर्वभूतानि निवाससदनानि हि ५२

त्रेयस्य सः हर्षजाश्रुभिः पूर्णे लोचने यस्य सः अक्रमेणैव भावः ४७ लालितः स्नेहं मुखं मिष्टमधुरमिष्टसुखेनैवं
४९ यदि ज्ञाने जीवत्यसे दिग्घ्यं धवचने वेदाश्रुत्य मायाणासुरिति कृत सर्वथा जानन्सेवा नोत्रकारणाकथ्य
तत्र यत्त्वदिष्यमितित्वे सर्थः ५१ त्वमेवेति त्वद्विव चेत्त्वा ज्जगत इनिभाद्यः। तवापीति श्रुतयोमितया सर्वे

ए २

प इतियत्तन्मंदिरं सर्वदावासस्थानं समदृष्टो नामित्रोदासीनशत्रुद्विष्टिति शेषः अत एवाद्वेष्टारं ते याहृद
त्यर्थः। सर्वदा तत्र वासाद्वेति भावः ५४ धर्माधर्मान् विहितनिषिद्धसकलकर्माणि त्यक्त्वाय स्त्वामेवाभजति ते
सहवसतु हे राम ते वसुखमंदिरं सुखजनकं गृहं ५५ निर्द्वोहमेति द्वंद्वरहितो न एव निस्पृहः ५६ नानाविधे
रागास्याहविरहं करिराइति शान्ताः शमशीलाः। लोष्टमृत्पिंडः अश्मानः पाषाणादयः कनकं चेदं सममनुयादेय
नः संकल्पविकल्पात्मकबुद्धिनिष्ठवयात्मिका ह्यमपि येन त्वय्येव रतात्वद्विषयमेव यस्य स संकल्पादिकमिति

एवं साधारणं स्थानमुक्तं ते रघुनंदन। सीतया सहितस्येति विशेषं पृच्छतस्तव ५३ तद्वक्ष्यामि रघुश्रेष्ठ यत्ते नियत
शांतानां समदृष्टीनामद्वेष्टॄणां च जंतुषु। त्वामेव भजतां नित्यं हृदयं तेऽधिमंदिरं ५४ धर्माधर्मान्परित्यज्य त्वामेव
।सीतया सह ते राम तस्य हृत्सुखमंदिरं ५५ त्वन्मंत्रजापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः निर्द्वंद्वो निस्पृहस्तस्य हृदमं
रं ५६ निरहंकारिणः शांता ये रागद्वेषवर्जिताः। समलोष्टाश्मकनकास्तेषां ते हृदयं गृहं ५७ त्वयि दत्तम
संतुष्टः सदा भवेत्। त्वयि संन्यस्तकर्मा यस्तन्मनस्ते शुभं गृहं ५८ यो न द्वेष्ट्यप्रियं प्राप्य प्रियं प्राप्य न हृष्यति सर्व
श्चित्य त्वां भजेत्तन्मनो गृहं ५९ षड्भावादिविकारान् यो देहे पश्यति नात्मनि। क्षुत्तृट्सुखं भयं दुःखं प्राणबुद्ध्योर्निरी
संसारधर्मैर्निर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहं ६१ पश्यंति ये सर्वगुहाशयस्थं त्वां चिद्घनं सत्यमनंतमेकं अलेपकं स

कथंचिद्दर्शनाद्यात्मलाभात्संतुष्टः। त्वयि संन्यस्तकर्मा कर्माणि त्वदर्पणबुद्ध्याकृतकर्मा त्यक्तकाम्यकर्मेति यावत् ५८ अ
यहर्षाभावयोर्हेतुः सर्वं ब्रह्मामायामयत्वनिश्चयः ५९ भावादिविकारानिति भावाश्चजन्मास्तिवर्द्धनमस्तताविपरिणाममह
नाशरूपान् विकारान्यो देहे पश्यति। नात्मानि तत्त्वविसंवदिस्यरहिते। अविनाशिनि न पश्यतीत्यर्थः। क्षुत्तृड्यप्राणस्य सु
विवेकः ६० संसारधर्मैस्त्वत्प्रयोजकैर्धर्मैः पुण्यपापैः ६१ सर्वा गुहा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाचरस
मआश्रयः स्थानं तस्य चिद्घनचैतन्यरूपं सर्वगतमप्यलेपकं न च सम्भवति निर्लेपकं तत्सर्वं यस्मात्तत्र स्थितापि तनु रागस्प

अ॰यो॰ निरंतरं ध्यानाभ्यासेन त्वय्येव दृढीकृतं तत्त्वरेकविषयीकृतं आत्मा चित्तं येषां त्वन्नामसेवायां परिनिष्ठितानां तत्पराणां
२० ममहिमावर्णने स्वप्रकाशः कर्ताच तुर्लभ इत्याह रामेति ६४ अत्रैवार्थे स्वविषयमितिहासमाह। अहमिति। किरा
देशेषु जन्ममात्रद्विजत्वं जन्ममात्रेण द्विजत्वमित्यर्थः। तत्रैवोपपत्तिमाह शूद्राचाररत इति। अजितात्मनः इति छेदः
मतकोऽप्यमोऽभवमित्यन्वयः ६७ ६८ अब्रुवतानिति प्रेष्ठः ६९ ७० ७१ पृथक्पृथक् पुत्रभार्यादीनेकैकेन पृछेत्

निरंतराभ्यासदृढीकृतात्मनां त्वत्पादसेवापरिनिष्ठितानां त्वन्नामकीर्त्या हतकल्मषाणां सीतासमेतः स्मरणे हृद
राम तवैव त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथं। यत्प्रभावादहं राम ब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ६४ अहं पुरा किरातेषु कि
वर्धितः। जन्ममात्रद्विजत्वं मे शूद्राचाररतः सदा ६५ शूद्रायां बहवः पुत्रा उत्पन्ना मेऽजितात्मनः। ततश्चोरैश्च संग
हमभवत्पुरा। ६६ धनुर्बाणधरो नित्यं जीवानामंतकोपमः एकदा मुनयः सप्त दृष्टा महति कानने ६७ साक्षाज्ज्व
तो ज्वलनार्कसमप्रभाः तानन्वधावं लोभेन तेषां सर्वपरिच्छदान् ६८ ग्रहीतुकामस्तत्राहं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवं मु
नयोऽपृच्छन् किमायासि द्विजाधम ६९ धनुर्बाणधरो नित्यं जीवानामन्तकोपमः अहं तानब्रुवं किंचिदादातुं मुनि
त्रदारादयः संति बहवो मे बुभुक्षिताः ७० तेषां संरक्षणार्थाय चरामि गिरिकानने। ततो मामूचुरव्यग्राः पृच्छ ग
व ७१ यो यो मया प्रतिदिनं क्रियते पापसंचयः। यूयं तद्भागिनः किं वा नेति वेति पृथक्पृथक् ७२ वयं स्था
तावदागमिष्यामि निश्चयः। तथेत्युक्त्वा गृहं गत्वा मुनिभिर्यदुदीरितं। ७३ अपृच्छं पुत्रदारादींस्तैरुक्तोऽहं
वैव तत्सर्वं वयं तु फलभागिनः ७४ तच्छ्रुत्वा जातनिर्वेदो विचार्य पुनरागमं। मुनयो यत्र तिष्ठन्ति करु
मुनीनां दर्शनादेव शुद्धान्तःकरणोऽभवं धनुरादीन्परित्यज्य दंडवत्पतितोऽस्म्यहं ॥ ७६ ॥

दागमिष्यसि तावद्वयं स्थास्याम इति निश्चय इत्यर्थः ७३ फलभागिनः तल्लब्धधनादिभोगभाजः
कृतत्वात्तस्मिन् जातापमानबुद्धिः विचार्य एते पुत्रादयो न कुत्राप्युपकर्तार इति विचार्य अक्षिप्रमिति ध

७७ सतां साधूनां समागमः फलः मोक्षरूपफलजनकः तदेवाह यदुपदेशस्य महत्तेनैव मोक्षसे संसारदुःख
तोस्तथापि रक्षसरणी यत्तस्तु तरेणान्वयः ७८ ७९ कुसुमानि विपरीतपौर्वापर्याणि अक्षराणि यस्मिन् नाहं शक्तोति तं
ति अन्वयः तदाकारो मरेति एकाग्रमनसेति जपेति कर्त्तव्यतोपदेशः अत्र मनसः एकाग्रतावर्णाविषयैव ८० त्वं
मात्र सैव फलमाह वाग्विस्मृतवानिति अनेन तत्कष्टस्यापि विस्मरणमसर्वे कृतेत्यर्थः तातेत्यामिराविषय तत्यालं
रक्षस्त्वं मां प्राप्नुतिर्घोरां गच्छते निरयार्णवादित्यग्रे पतितं दृष्ट्वा मा भूदुनिसत्तमाः ७७ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते सफलः सत्सम
पदेष्यामहस्तु भावं किं विते नैव मोक्षसे ७८ परस्परं समालोक्य मुवतोयं द्विजाधमः अपेक्ष्य एवम सदैते तथापि शरराग
म
णीयः प्रयत्नेन मोक्षमार्गोपदेशात ७९ इत्युक्त्वा राम तेना रामं व्यमं सप्ताक्षरमुक्तं। एकाग्रमनसा त्वेवं मरेति जप सर्व
आगच्छामि पुनर्यावत्तावदुक्तं सदा जपेत्युक्त्वा ऋषयः सर्वे मुनयो दिग्विहगा दृशानाः ८१ अहं यथोपदिष्टं ते सदा ध्याव
ज्ञात्मा जपन्नेकाग्रमनसा बाह्यविस्मृतवानहं ८२ एवं बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिणः। सर्व संग विहीन
कोभून्ममोपरि ८३ ततो युग सहस्रान्ते ऋषयः पुनरागमन् ८४ एवं बहुतिथे काले मामूचुर्निष्क्रम स्वेति तच्छ्रुत्वा
मुस्थितः ८४ वल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारादिव भास्करः मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर ८५ वल्मी
भवोयस्माद्द्वितीयं जन्म ते भवत्। इत्युक्त्वा ते ययुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम ८६ अहं ते राम नाम्नश्च प्रभावादीदृशो
घसाक्षात्पश्यामि समसीतलक्ष्मणेन च ८७ रामराजीवपत्राक्ष त्वां मुक्तो नात्र संशयः आगच्छ राम भद्रं ते स्थल
यामहं ८८ एवमुक्त्वा मुनिः श्रीमानलक्ष्मणेन समन्वितः शिष्यैः परिवृतो गत्वा मध्ये पर्वतगंगयोः ८९ ॥
चित ८२ निश्चलरूपिणो निष्क्रियशरीरस्य ८३ ८४ ८५ यस्मात्ते इदानीं वल्मीकात्संभवोत्पत्तिः तेद्वितीयजन्म वल
त। अतस्त्वं वाल्मीकिरिति पूर्वेणान्वयः ८६ ईदृशः त्वत्सत्कार्यः लक्ष्मणेन सह सहितं मामिति शेषः ८७ एवमत्र रा
म पश्यामीति तत्सर्वथा मुक्तो भविष्यामि अत्र न संशयः अथ प्रचेतीर्वंशात रामायणकर्त्ता वाल्मीकिः स्मरावेतावहं व

अ॰ यो॰
२१

तत्रऋषिर्दर्शितस्थाने शालां मंदिरद्वयं च लक्ष्मणेन समन्वितो रामः कारयामासात्मवंतं वासिभिर्मिह्वैरितिश
समश्रितिरामश्रो घाराणसंसारस्य वासस्थानमपि स्ववासयस्थानं कारितवानित्याश्चर्यं योक्तिः ९० ९१ प्रविश्य
शालां देवैश्च सहितो यथा स्वर्गे आसेत तथा ससीतो मुनींद्रैः सहितो रामस्तत्रास्ते इत्यर्थः ९२ इति श्रीमदध्यात्मराम

मि:

तत्र शालां सुविस्तीर्णां कारयामास वै शुभैः प्राक्पश्चिमदक्षिणोदक्शोभनं मंदिरद्वयं ९० जानक्या सहितो रा
लक्ष्मणेन समन्वितः। तत्र देवसदृशाश्च वसद्वनोत्तमे ९१ वाल्मीकिना तत्र सुपूजितो रामः ससीतः सहलक्ष्मणो
मुनींद्रैः सहितो मुदास्ते स्वर्गे यथा देवपतिः सभार्या ९२ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध
षष्ठः सर्गः ६ सुमंत्रोपि तथायोध्यां दिनांते प्रविवेश ह। वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य बाष्पाकुलितलोचनः १ बहिरेव र
प्य राजानं द्रष्टुमाययौ। जयशब्देन राजानं स्तुत्वा तं प्रणनाम ह २ ततो राजा नमंतं तं सुमंत्रं विकलोऽब्रवीत्। सुमंत्र
त्रास्ते सीतया लक्ष्मणेन च ३ कुत्रास्मत्तस्त्वया रामः किं मां पापिनमब्रवीत्। सीता वा लक्ष्मणो वापि निर्दयं मां कि
४ हा राम हा गुणनिधे हा सीते प्रियवादिनी। दुःखार्णवे निमग्नं मां म्रियमाणं न पश्यसि ५ विलप्यैवं चिरं राजा
दुःखसागरे। एवं मंत्री रुदंतं तं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ६ रामः सीता च सौमित्रिर्मया नीता रथेन ते। शृंगवेरपुराभ्या
गाकूले व्यवस्थिताः ७

टीकायां रामाश्रमे रामः कृतसेतौ अयोध्याकांडे षष्ठः सर्गः ६ सुमंत्रोपीति रामं विना कृतगमनात् लज्जया व
प्रविवेश १ २ विकलः रामवियोगेन विकलचित्तः ३ । ४ दुःखार्णवे वृद्धियोगाद्दुःखार्णवे मग्ना अंतरा
किं न पश्यसीत्यर्थः ५ एवं विलप्य दुःखसागरे निमग्नो रुरुदत्। स्थित इति शेषः एवं रुदंतं तं मंत्री अब्रवीत्

वच

र

प्रीत्यागुहप्रीहस्तेनस्वच्छानाग्रहितसंभाविन कैकेयीपुराज्ञेनाहारं करिष्यामीतिप्रतिज्ञावशादितिभावः स
नेचेतिशेषः साकेतमयोध्या अधिकसौरभ्यत्वत्कानशुभछ्यानादितिशेषः तस्य शोकस्याग्रे एव संभवते यतितं
भावः १० भवानीशोकमत्त राजानमाश्वासयतु भवतीइति अहिदन्वयः ११ अश्रुपरिताभी अश्रु आह लितं

गुहेन किं चिरानीतं फलमूलादिकं च यत्। स्वच्छाहतेन स प्रीत्या नाग्रहीद्धि समर्जितं ८ वृहत्सीर समानाप्य
टामुकुटमाबध्य मा प्राह रघुनंदनः ९ सुमंत्र अहि राजानं शोकसंतप्तमत्कृते। साकेताद्धिकं सौख्यं विपिने मे भ
मातुर्नि नंद्र हि शोकं मा सृजतु मत्कृते आश्वासयतु राजानं वृद्धं शोकपरिप्लुतं ११ सीता चाश्रुपरीताक्षी मामाह न पु
गद्गद्या वाचा रामं किंचिद्वेपती १२ साष्टांगप्रणिपातं मे अहि श्वश्रोः पदावुभे। इति प्ररुदती सीता गता किंचिद्व
१३ ततस्ते अश्रुपरीताक्षो नावमारुह्य सत्वरा यावद्गंगां समुत्तीर्य गतास्तावद्दृशास्थितः १४ ततो दुःखेन महता पु
गतः ततो रुदती कौशल्या राजानमिदमब्रवीत् १५ कैकेय्याः प्रियभार्यायाः प्रसन्नोऽदत्तवान्वरं। त्वं राज्यं देहि तत्सु
किं विवासितः १६ कृत्वा त्वमेव तत्सर्वं रुदानी किमु रोदिषि कौशल्यावचनं श्रुत्वा स्मृते स्मृ दृष्ट्वा पिता १७ पु
श्रपूर्णाक्षी कौशल्या मब्रवीत् दुःखेन म्रियमाणां मां किं पुनर्दुःखयस्यलं १८ शल्यानीमिव मे प्राणा उत्क्रामिष्या
ग्राणोहं वासभावेन केनापि चिन्तिता पुरा १९ पुराहं यौवने दृष्ट आपवाराधरोतिशौ। अचरन्मृगयासक्तो नद्याः
ने २० तत्रार्धरात्रसमये मुनि पार्दितः पिपासार्दितयोः पित्रोर्जलमानेतुं सुघटं आपूरयञ्जले कुंभं तदा

नृश्वशुरयोः आर्षः स्वप्ने केशोषः मताच लितेत्यर्थः १२ तेषीतारामलक्ष्मणाः ताञ्चदृष्ट्वास्थितः उदककूले इतिशेषः मे
न कैकेय्येव रहत्तवानन्हित स्येवतनुत्रस्यैव राज्यं देहि राज्ञस्योपादेयत्वं मम तु त्रविवासने तु न कारणमितिभावः
त्वा निर्मितमविचारितं तत्कृत्वेत्यर्थः आपितामृते स्पृष्ट्वा इवत्तेनातिदुःखितः इत्यर्थः १७ अलमितिप्रायेम १८ वाल्य
सावरणरूपवालकर्मणा १९ २०

अक्षिप्यमहमितिशेषः २२ मानुषस्त्ववकः केनहतः अहमितिशेषः २३ अहतस्यैतस्यैवंवचः श्रुत्वाभयसंत्रस्तस्वन
पुनैर्गत्वाऽब्रुवमितिशेषः २५ २६ नस्पृशेत्नस्पृश्यतीत्यर्थः २७ यदिकुप्यतीत्यनेनतस्यकोपफलंवानास्तिअ
थापिशीघ्रगमनेतत्रदूपीडितौयदिकदाचित्कुप्यतीत्यर्थः २८ हतमद्वध २९ धृत्वागृहीत्वादपतीतन्माता

गजःपिवतिपानीयमितिमत्वामहानिशि वाणंधनुषिसंधायशब्दवेधिनमक्षिपं २२ हाहतोस्मीतितत्राभूच्छब्दोमानुषवा
चकः कस्यापीनकृतोदोषोमयाकेनहतोविधे २३ प्रतीक्षन्तेमांमाताचपिताचजलकांक्षयातच्छ्रुत्वाभयसंत्र
स्तसंवृतः २४ शनैर्गत्वाथतस्याग्रेस्वामिन्नपराधोस्म्यहं अजानतामयाविद्धस्त्रातुमर्हसिमांमुने २५ इत्युक्त्वा
स्यपतितोगद्गदाक्षरः। तदामामाहसमुनिर्माभैषीर्नृपसत्तम २६ ब्रह्महत्यास्पृशेन्नत्वांवैश्योहंतपसिस्थितःपि
तौह्येतौक्षुत्तृड्दुःखाभ्यांपरिपीडितौ २७ तयोस्त्वमुदकंदेहिशीघ्रमेवाविचारयन्। नोचेत्त्वांभस्मसात्कुर्यात्पितामेयदिदु
जलंदत्त्वानुतौनत्वाकृतंसर्वंनिवेदय। शल्यमुद्धरमेदेहात्प्राणास्त्यक्ष्यामिपीडितः २८ इत्युक्तोनिशितंशीघ्रंवा
देहतः। सजलंकलशंधृत्वागतोहंयत्रदंपती ३० अतिवृद्धौवैंवंधदृशौक्षुत्पिपासार्दितौनिशि। नायातिकिंलिलं
किंवात्रकारणं ३१ अनन्यगतिकौहद्वीशोच्यौतत्रपरिपीडितौ। आवामुपेक्षतेकिंवाभक्तिमानावयोःसुतः ३२
कुलौतौमत्पादन्यासजध्वनिं श्रुत्वाप्राहपितापुत्रकिंविलंवःकृतस्त्वया ३३ देह्यावयोःसुपानीयंपिबत्वमपि
कौ तयुतोभीत्यासप्रांमगमशनैः ३४ पादयोःपतितोवत्साहमब्रुवंविनयान्वितः। नाहंपुत्रस्त्वयोर्ध्यायाराजा
पापोहंमृगयासक्तोरात्रौमृगविहिंसकः जलावतारादूरेहस्थित्वाजलगतध्वनिं ३६ ॥

३१ किमुपक्षतेऽपेक्षामुचितेतिभावः अनोविस्मेहेतुर्भक्तियातिनि ३२ इतिविलाप्याकुलौतौतावा
दन्यासजनपाद श्रुत्वापुत्रकिंविलंवरस्मारिप्राह ३३ एवलपतोनित्यनेनमाताप्येवमेवाहेतिसूचित

३७ ३८ ३९ आगतो युष्मत्संनिधाविति शेषः ४० पतितौ भूम्यां ततो मामूचतुरिति शेषः किं
आवयोस्सुत नयत्र तत्रावां नयेत्यर्थः ४१ ४२ ४३ चितिं चितां तत्र चितौ त्रयः पुत्रो माता पितरौ च तस्मा

कृत्वाहं शब्दवेधित्वादेकवाणमथात्मजाः हतोस्मीति ध्वनिं कृत्वा भयात्तत्राहमागतः ३७ जटा विकीर्य पतितं
दारकं भीतो गृहीत्वा तत्पादौ रक्ष रक्षेति चाब्रुवम् ३८ मा भैषीरिति मां प्राह ब्रह्महत्याभयं न ते मातापित्रोः सलिलं
देयं यज्जीवितं ३९ इत्युक्तो मुनिपुत्रेण तेनाहमागतो मुनी हिंसकः रक्षतां मां दयायुक्तौ युवां हि शरणागतं ४० इति श्रु
त्वौ विलप्य बहुशो अन्तौ पतितौ नौ सुतो यत्र नय तत्राविलंबयन् ४१ ततो नीतौ सुतो यत्र मया दूरं पत्नी स्पृष्ट्वा सु
भ्यां बहुशो स्वं [illegible] विलेपतुः ४२ हा हेति क्रंदमानौ तौ पुत्रे त्वं दीयतां जलं देहीति पुत्रेति किमर्थं न द
ततो मामूचतुः शीघ्रं चितिं रचय भूपते मया तदैव रचिता चितिस्तत्र निवेशिताः त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टो दग्धास्ते त्रि
४४ तत्र हेतुः पिता आह त्वमप्येवं भविष्यसि पुत्रशोकेन मरणं प्राप्स्यसे वचनान्मम ४५ सद्गतानि मम प्राणाः श्वा
तिर्यौ इत्युक्त्वा विललापाथ राजा शोकसमाकुलः ४६ हा राम पुत्र हा सीते हा लक्ष्मण गुणाकर त्वद्वियोगादहं प्राप्तो मर
पि सेभवं ४७ वदन्नेवं दशरथः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः कौशल्या च सुमित्रा च तथान्या राजयोषितः ४८ चुक्रुशु
पुश्च उरस्ताडनेन सर्वे का वसिष्ठाः प्रययौ तत्र प्रातर्मन्त्रिभिरावृतः ४९ तैलद्रोण्यां दशरथं स्थापयित्वा द्रुतानन्याब्रवीत
त्वरितं साश्वा युधाजिन्नागरं प्रति ५० तत्रास्ते भरतः श्रीमान् शत्रुघ्नसहितः प्रभुः उच्यतां भरतः शीघ्रमागच्छेति मन

स्पष्टोरस्तः ४४ पिताश्च मरणस्पृतिशेष ४५ अनिवारितः अशक्यनिवारणः भावेक्तः ४६ प्रत्येकविवक्षया बहुवि
एकवचनं ४७ ४८ साश्वा अश्वारूढा ५० श्रीसीतारामसमाज्ञया भरतसमीपे गत्वा शीघ्रमागच्छेति

ब

दारुणं

अ॰यो॰ अयोध्यांप्रतिआगम्यकैकेयीराज्ञानचभवान्मश्रूपतीतिप्रोक्ततां ५२ ज्ञात्वांयुधाजित्समानुजंभरतंप्रतीतद्विषये ५३

२२ जनसंबाधोजनसर्बाधोजनसमर्दः ५६ ५७ एकामेवनतुराज्ञसहिता ५८ ५९ स्वकुलस्यस्वपितृकुलस्य ६० ६१ ता

अयोध्यांप्रतिराज्ञानेकैकेयीचापियशपतु।इत्युक्तास्त्वरितंदूतागत्वाभरतमातुलं ५२ युधाजितंप्रणम्योचुर्भरतंसा
।वसिष्ठस्त्वब्रवीद्राजन्भरतःसानुजःप्रभुः ५३ शीघ्रमागच्छतुपुरीमयोध्यामविचारयन्।इत्याकर्ण्यभरतस्त्वरितं
लः ५४ आययौगुरुणादिष्टःसहतैस्तुसानुजः।राज्ञोवाराघवस्यापिदुःखंकिंचिदुपस्थितः ५५ इतिचिंतापरे
तपुन्नगरंययौ।नगरंभ्रष्टलक्ष्मीकंजनसंबाधवर्जितं ५६ उत्सवैश्चपरित्यक्तंदृष्ट्वाचिंतापरोभवत्।विप्रश्रष्पराजभव
लक्ष्मीविवर्जितं ५७ अपश्यत्कैकेयीतत्रएकामेवासनेस्थिताम्।ननामशिरसापादौमातुर्भक्तिसमन्वितः ५८ आ
दृष्ट्वाकैकेयीप्रेमसंभ्रमात्।उत्थायालिंग्यभरतंस्वांकमारोप्यसंस्थिता ५९ मूर्ध्न्यवघ्रायपप्रच्छकुशलंस्वकु
पितामेकुशलीभ्रातामाताचशुभलक्षणा ६० दिष्ट्यात्वमद्यकुशलीमयादृष्टोसिपुत्रक।इतिपृष्टःसभरतो
ताकुलेद्रियः ६१ दूयमानेनमनसामातरंसमपृच्छत।मातःपितामेकुत्रास्तेएकात्वमिहसंस्थिता ६२ त्वया
तातःकदाचिद्रहसिस्थितः।इदानीं दृश्यतेनैवकुत्रतिष्ठतिमेवद ६३ अदृष्ट्वापितरंमेद्यभयंदुःखंचजायतेअथ
त्रकिंदुःखेनतवानघ ६४ यागतिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनां।तांगतिंगतवाननघपितातेपितृवत्सलः
तं निपपातोर्व्यांभरतःशोकविकलः।हाताततक्वगतोसित्वंत्यक्त्वामांवृजिनार्णवे ६६ असमर्प्यचरामायराज्येमा
भो।इतिविकिलितंपुत्रंपतितंमुक्तमूर्धजं ६७ उत्थाप्यामृज्यनयनेकैकेयीपुत्रमब्रवीत्।समाश्वसिहि

लोके ६५ वृजिनार्णवेदुःखसमावि ६६ एना ९ मा ६८ तामाहभरतस्तातोम्रियमाणः।किमब्रवीत।
यदात्तेमामसर्व्वे अयमद्ध्यापियाललनीयःइत्यमुक्त्वैवपतितेभर्मो ६७ आमत्ममार्जिताश्रुके

७०।७१ संभ्रमः आदरः एवं कृत उपक्रमः रामस्य प्रदानाय पितुः अंतर्भावितणिजर्थो आदरा इति विघ्नमाचरं रामयौवराज्य
प्रपत्तिमाहराज्ञेति ७३ ७७ तं दृष्ट्वा निःसंज्ञं भरतं दृष्ट्वा अनेन भर्तृशोकादपि पुत्रशोको गरीयानिति दर्शि
हन्निव परूपता हे इति शेषः अत्र सभाष्यत्वे हेतुः भर्तृघातिनीत्व ७९ पापे इति त्वत्कर्मजातत्वात्पापवानह

हा राम राम सीतेति लक्ष्मणेति पुनः पुनः विलपन्नेव सुचिरं देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ७० तामाह भरतो हेऽंब रामः
तदानीं लक्ष्मणो वापि सीता वा कुत्र ते गताः ७१ कैकेय्युवाच रामस्य यौवराज्यार्थं पित्रा ते संभ्रमः कृतः तव
तदाहं विघ्नमाचरं ७२ राज्ञा [illegible] दत्त्वा हि मे पूर्वं [illegible] वरद्वयं याचितं तदिदानीमेतयोरेकेन तेऽखिलं
वरदेन
२
रामस्य चैकेन वनवासो मुनिव्रतः ततः सत्यपरो राजा राज्यं दत्त्वा तवैव हि ७४ रामं संप्रेषयामास वनमेव पि
प्यनुगता रामं पातिव्रत्यमुपाश्रिता ७५ सौभ्रात्रं दर्शयन् राममनुयातोऽपि लक्ष्मणः वनं गतेषु सर्वेषु राजा तान्
नु ७६ प्रलपन् राम रामेति ममार नृपसत्तमः इति मातुर्वचः श्रुत्वा वज्राहत इव द्रुमः ७७ पपात भूमौ निःसंज्ञस्तं
तात हा कैकेयी तु नरण्याह वत्स शोकेन किं तव ७८ राज्ये महति संप्राप्ते दुःखस्यावसरः कुतः ~~[illegible]~~
मालोक्य मातरं प्राह रुदन्निव अमंगल्यासि पापे मे घोरे त्वं भर्तृघातिनी पापे त्वत्कर्मजातोऽहं पापवानस्मि सांप्रतं । अ
ग्निं प्रविश्य वा भक्षयिष्यामि वा विषं ८० खड्गेनवाथवात्मानं हत्वा यास्यामि यमक्षयं । भर्तृघातिनि दुष्टे त्वं कुंभीपाकं गमिष्यसि
भर्त्स्य कैकेयीं कोशल्याभवनं ययौ । सापि तं भरतं दृष्ट्वा मुक्तकण्ठा रुरोद ह ८२ पादयोः पतितस्तस्या भरतोपि तदा रुद
भरतं साध्वी राममाता यशस्विनी ८३ कृशातिदीनवदना साश्रुनेत्रेदमब्रवीत् । पुत्र त्वयि गते दूरं एवं सर्वमभूदिदं । दुन्व
सर्वत्व पाते मातश्चेष्टितं ८४ पुत्रः सभार्यो वनमेव यातः सलक्ष्मणो मे रघुरामचंद्रः चीरांबरो बद्धजटाकलापः संत्य
तमिति शेषः अतोहमित्यादि ८० गमिष्यसि रे हगोत्तरमिति शेषः तस्य पुत्रप्रियो गरूकारसां ८३ इदं सर्वं गृहवृत्तमेवमभ
रामस्य वनगमनचेतसर्थः एतत्सर्वं ते मातश्चेष्टितं ८५ तच्छ्रुत्वा मात्रोक्तमेवमभिविज्ञस्य तत्त्वयाच श्रुतमेवमभिविज्ञस्य धाहा

६२

अ॰ यो॰ परतः सर्वस्मपरतः सर्वतोधिकइति यावत्नपरात्मामेपुत्रोज्ञातोस्मियस्य पितृत्यापिमातुः खेनजहाति अतोविधिर्वलवान्इ
२४ त्युद्धिदुःखनिवर्त्तकसामर्थ्यात्सत्वमितितुखनिहत्ति विधिर्वलवत्वत्कृतैवेतिभावः ८६ राघवविलपंतीवीक्ष्येत्यन्वयः
स्याभिषेचनेनतत्वज्ञस्त्वयाप्यमज्ञानस्य याचनरूपयरिवामाएतदर्थं मयानोदिता प्रेरिता ८८ तदेत्यन्वयः ८९ यघहमिम
मितदातरखिलपापंममममयाहित्यन्वयः ९० ज्ञानाभित्वहदयमितिशोषः समागमनमागमनः ९१ ९२ ९३ खिरिव

हारामहाभेर पुत्रंज्ञात्वाप्यजातोस्मिमेत्वंपरतः परात्मात्नथापि दुःखेनजहाति मावैविधिर्वलीयानितिमेमनीषा
भरतोवीक्ष्यविलपंतीभरतोम्बुचा। पार्श्वेगत्वात्वमोहंरम एतु मानर्वचोमम ८७ कैकेय्यायत्कृतंकर्म रामस्याभिषे
चायन्दिजानाभिसामममानोदितायदि ८८ पापंमेतुनरामस्य [illegible] लहत्याशानोद्भवा हलावासिष्ठं खकेन अतंधस्यास
यथहं ॰ मयान्नस्मायममखिलंममजानोभि[illegible]रमेवंशपथंकृत्वारुरोदभरतस्तदा ९० कौशल्यातुमयाश्लिष्यपुत्रमान
एतास्मिन्नन्तरेश्रुत्वाभरतस्यसमागमं ९१ वसिष्ठोमंत्रिभिः सार्धंप्रययौराजमंदिरात्स्तंभरतं दृष्ट्वावसिष्ठः प्राहसा
धोराजादशरथोज्ञानीसत्यपराक्रमः भुक्त्वामर्त्यसुखंसर्वं दृष्ट्वाविपुलदक्षिणैः ९३ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्धा
देवे रि अतेजगामत्रिदिवंपार्थासिनंप्रभुः ९४ तंशोचसिहपेवत्वमशोच्यंमोक्षभागिनं। आत्मानित्योव्ययः शुद्धो
दिवर्जितः ९५ शरीरंजडमत्यर्थमपवित्रंविनश्वरं। विचार्यमाणेशोकस्य नावकाशः कथंचन ९६ पितावा
पियदिमत्युवशं। गतः मूढास्तमनुशोचंति स्वात्मनाप्यनुस्वर्वकं ९७ निःसारेखलुसंसारे वियोगोज्ञानिनांयदा। भ

श्रद्धांस्तंजगामअश्राप ९४ अशोच्यातेत्वेहेतुगर्भंविशेषणंमोक्षभाजनमितिप्रकारांतरेणाप्यशोच्यत्वमाह
पद्भ्यांस्येवजन्मनाशादिवर्जितइतिविवरणं ९५ शरीरस्यजडत्वान्नश्वरत्वादेवाशोच्यतेत्याह शरीरमिति
कमित्यर्थः ९७ ज्ञानिनांसंसारत्वेनज्ञानतायदालोकेनचिद्वियोगोभवतितदासवैराग्यहेतुर्भवतिम

अथ जातस्य ध्रुवो मृत्युरित्याह जन्मवानिति । अन्वगात् अनुगच्छेत् एवेत्यर्थः ९९ यात्र विद्वानपि अतत्त्वोपि
त्वापि ज्ञानन् कथं बांधवान् शोचति किं पुनस्त्वं त्यक्त इति भावः १०० शुष्यति वर्त्तमान सामीप्ये लट् । क्षराज्जी
वलचेवलयमत्र तटहत्तेल मोयोवुद्धि विंदुस्तत्क्षणभंगुरं अवेलयावालेपि प्रत्ययो विश्वासः १२ देहि ज्ञा
र्मरागाद्देह एतेदेह संपादितकर्मरागाच्च पुनर्देहइतिदेहवियोगेन कदाचिदात्मनइतिदेहशोकोपिवृथेति भा-

जन्मवान्यदि लोकेस्मिन् तर्हि तं मृत्युरन्वगात् । तस्माद्परिहार्योयं मृत्युर्सर्वजन्मवतां सदा ९९ स्वकर्मवशतः
प्रभावुक्षयौ । विजानन्न[illegible] विद्वांस्त्वः कथं शोचति बांधवान् ११० ब्रह्मांडकोटयो नष्टाः सृष्टयो बहुशो गताः शुष्यं
सर्वे कैवास्था क्षणजीविते १ चलपत्रांतलग्नांबुबिंदुवत्क्षणभंगुरं । आयुस्त्यजत्यवेलायां कस्तत्र प्रत्ययस्तव
नदेहोत्थकर्मणा देहवान्पुनः तद्देहोत्थेन च पुनरेवं देहः सदात्मनः ३ यथा त्यजति वै जीर्णं वासो गृह्णाति नूतनं त
रहितोनंतः सत्यप्रज्ञानविग्रहः आनंदरूपो+ जीर्णं परित्यज्य देही देहं पुनर्नवं ४ भजते सर्वदा तत्र शोकस्याव
त्मा न म्रियते जातु जायते न च वर्धते षड्+ बुद्ध्यादि साक्षी लयविवर्जितः ६ एक एव परो ह्यात्मा ह्यद्वितीयः समः स्थि
तेहं ज्ञात्वात्मनस्का शोकं कुरु क्रियां ७ तैलद्रोण्याः पितुर्देहमुक्त्वा समस्तं चिवैसमहक्लैं कुरु पश्चात्स्वाप्य मम स्वामिः कुलवृद
धितः साक्षात्कुरु राम भरतस्तदा । विसृज्याज्ञानजं शोकं चक्रे सविधिवत्क्रियां ९ ॥ ७

दृष्टांतमाह यथेति नवं भजत्येवेत्युत्तरेणान्वयः ४ आत्मन स्तनुमरणादीत्याहात्मनेति ५ आद्यमध्यांतभावविकारे
विकाररहितस्याह षडिति भावरहितः भावविकाररहितः अनंते गरेशांतः परिच्छेदरहितः प्रज्ञानं निर्विषयज्ञानं तदेव
रूपस्य सः बुध्यादि साक्षी निष्क्रिययाविरूपमकल्पनात्मकः करणावृत्ति साक्षी लयो नाशस्तद्रहितः ६ समः स्थितः सर्वत्र सम
स एवाहमित्यात्मानं ज्ञात्वा शोकं त्यक्त्वा क्रियां कुरु ७ तैलद्रोणी तैलपूर्णकाष्ठवाहिनी ८ ९ ॥

अ॰यो॰ गुरुणावसिष्ठेन १० ११ १२ १३ अनुचिंतनप्रकारमेवाह रामेइति। सुघोरमरण्यं प्रयातेइत्यन्वयः मे मातराक्षसीवदर्शो
२५ येप्रदहतिस्वता। आरण्य। आरण्यपर्वतदेशं रामवासभूतगच्छामीत्यन्वयः १४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणटीकायां श्री
रुनौसैतौ अयोध्याकांडे सप्तमसर्गः ७ देवसभासत्तिभातत्सदृशी १ चतुर्मुखोब्रह्मा २ ३ प्रतिहायअत्रसमात्म

गुरुणोक्तप्रकारेणाह्याहिताग्नेर्यथाविधिः। संस्कृत्यस्वपितुर्देहं विधिदृष्टेनकर्मणा १० एकादशेहनिप्राप्तेब्रा
ह्मणान्भोजयामास विधिवच्छतशोथसहस्रशः ११ उद्दिश्यपितरंतत्रब्राह्मणेभ्योधनंबहु। ददौगवांसहस्राणिरा
त्नांवराणिच १२ अवसत्स्वगृहेतत्रराममेवानुचिंतयन्। वसिष्ठेनसहभ्रात्रामंत्रिभिःपरिवारितः १३ रामेरा
महजनकसुतालक्ष्मणाभ्यांसुघोरं मातामेराक्षसीवप्रदहतिहृदयंदर्शनादेवसद्यः। गच्छाम्यारण्यमद्यस्थिर
तरतनोयत्ररामंससीतंस्मितरुचिरमुखंतंसमेवानुसेवे १४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्व
अयोध्याकांडेसप्तमसर्गः ७ वसिष्ठोमुनिभिःसार्धंमंत्रिभिःपरिवारितः। राज्ञःसभांदेवसभासन्निभांप्राविशद्वि
१ तत्रासनेसमासीनश्चतुर्मुखइवापरः। आनीयभरतंतत्रउपवेश्यसुहृद्वृतं २ अब्रवीद्वचनंदेशकालोचि
वत्सराज्येभिषेक्ष्यामस्त्वामद्यपितृशासनात् ३ कैकेय्यायाचितंराज्यंत्वदर्थेपुत्रवत्सया। सत्यसंधोदशरथःप्रा
दौकिल ४ अभिषेकोभवत्वद्यमुनिभिर्मंत्रवेदकैः। तच्छ्रुत्वाभरतोव्याहममराज्येनकिंमुने ५ रामोराजाधि
तस्यैवकिंकरः। श्वःप्रभातेगमिष्यामोराममानेतुमंजसा ६ अहंत्वयंमातरंकैकेयीराक्षसींविनाहनि
कैकेयीमातरंगर्धिनीं ७
यपित्वारंरौ ४ मुनिभिःक्रियमाणोभिषेकोद्यभवत्वित्यन्वयः ५ अंजसाशीघ्रं ६ हनिष्यामी
त्याहितिभावः मातरंगर्धिनीतादृशींपापिमातरंत्वसवैधवतीमपिहंस्मः ७ ॥

नोऽइति प्रतिषेधे शेषोन्यो मसहिष्यत इत्यन्वयः पादचारेणानतुवाहनेनेत्यर्थः ८ यावद्रामो निवर्त्तते
ष्यमीत्यर्थः ९ १० ११ १२ छछ छछ तो पार्श्वतोऽग्रतो मम पुरिति शेषः १३ १४ शंकितमानसः किं
वधार्थं यातीति· शाकांतरे वाह महत्स्येति १५ अविदितात्मनः अविदितवृत्तांतस्य रामस्य पापकं

किंतु मां नो रघुश्रेष्ठः स्त्रीहंतारं सहिष्यते तच्छ्वोभूते गमिष्यामि पादचारेण दंडकान् ८ शत्रुघ्नसहिते
यो तु वानचारो मे पुष्पावने यातस्तथाहं वल्कलांबरः ९ फलमूलकृताहारः शत्रुघ्नसहितो मुने । अपि पा
री यावद्रामो निवर्त्तते १० इति निश्चित्य भरतस्तस्मिन्नेवावस्थितवान् । साधु साध्विति ते सर्वे प्रशंसुस्तु ह
ततः प्रभाते भरते गच्छंते सर्वसैनिकाः अनुजग्मुः सुमंत्रेणानोदिताः साश्वकुंजराः १२ कौशल्याद्या राजदा
सुखोद्विग्नाः यानैरेतो भुवं सर्वे पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः १३ शृंगवेरपुरं गत्वा गंगाकूले समंततः ऊषाः समहती
घपरिचोदिताः १४ आगतं भरतं श्रुत्वा गुहः शंकितमानसः महत्या सेनया सार्धमागतो भरतः किल १५
न वा याति रामस्याविदितात्मनः । गत्वा पृच्छ हृदयं तस्य यदि शुद्धस्तरिष्यति १६ गंगां नो चेत्स माहन्यमानावस्तिष्ठ
धाः ज्ञातयो मे समायांतुः पश्यतः सर्वतो दिशः १७ इति सर्वान्समादिश्य पुनर्गुहो भरतमागतः । उपायनानि संग
[illegible]निबहून्यपि १८ प्रययौ ज्ञातिभिः सार्धं बहुभिर्विविधायुधैः निवेद्य पावमानान्यग्रे भरतस्य समंततः १९

शंकितमानसः शंकितमनस्क इत्यर्थः । यदि शुद्धस्तदा तरिष्यति गंगामित्यन्वयः १६ नो चेत् पराशुद्धस्तदा मे ज्ञातयो नावश्चाकृ
शापश्यतः समायतः सावधानास्तिष्ठंतु इत्यरेरापति वधायेति शेषः १७ १८ उपायनानि राजयोग्यानि भक्ष्याणि
नि भरतस्याग्रे निवेद्य समंततो दृष्टेति शेषः सैनिकेषु विकारं यदीक्षणाय समंततो निरीक्षरा १९

अ॰ यो॰ २० २१ अनामयमनारोग्य २२ यतो रामेणालिंगितास्तथा धन्योसि २३ २४ यतो रामस्य प्रियतमोऽतो मामस्य नात्
२६ ताभरणघर्षणेन लग्नाधो। स्वर्णविंदवस्तदाकारश्चिन्हानि ये दर्शितानि पुत्र शयनस्थले दृष्ट्वा पर्यदेवयत्। गुहो वेम

दृष्ट्वा भरतमासीनं सानुजं सहमंत्रिभिः चीरांवरं घनश्यामं जटामुकुटधारिणं २० राममेवानुशोचंतं रामरामेति वादि
माच्छिरसा भूमौ गुहोहमिति चाब्रवीत् २२ शीघ्रमुत्थाप्य भरतो गाढमालिंग्य सादरं। पृष्ट्वानामयमव्यग्रः गु
१ हमब्रवीत् २२ भ्रातस्त्वं राघवेणात्र समेतः समवस्थितः रामेणालिंगितः सांगं नयनेनामलात्मना २३ ध
कृत्योसि यत्त्वया परिभाषितः रामो राजीवपत्राक्षो लक्ष्मणेन च सीतया २४ यत्र रामस्त्वया दृष्टस्तत्र मां नय
तयासहितो यत्र सुप्तस्तद्दर्शय गुहा मे २५ त्वं रामस्य प्रियतमो भक्तिमानसि भाग्यवान् इति संस्मृत्य संस्मृ
विलोचनः २६ गुहेन सहितस्तत्र रामास्थितो निशि। ययौ [illegible] शयनस्थलं कुशमास्तृतं २७ सीताभ
ये स्वर्णविंदुभिरंचितं दुःखसंतप्तहृदयो भरतः पर्यदेवयत् २८ अहो त्रिसुकुमारी या सीता जनकनंदनी। प्रा
केकोमलास्तरणे शुभे २९ रामेण सहिता शेते सा कथं कुशविष्टरे। सीता रामेण सहिता दुःखेन मृगशायत:
ल्लि ज्ञातोस्मि केकैय्याः पापराशिसमानतः मन्निमित्तमिदं क्लेशं रामस्य परमात्मनः ३१ अहोतिसफलं जन्म लक्ष्म
त्मनः राममेव सदान्वेति वनस्थमपि हृष्टधीः ३२ अहं रामस्य दासा ये तेषां दासस्य किंकरः। यदि स्यां सफलं ज
न्म मे संशयः ३३ भ्रातर्जानासि यदि तत्कथयस्व ममाखिलं। यत्र तिष्ठति तत्राहं गच्छाम्यानेतुमंजसा ३४

साकथमसदोषतः कुशाविष्टरे शेते रामेण सहितेति ॥ यं तस्मौं ले हमब्रवीत् हेव त्वमेव धन्योसि यस्मा
पुनस्तांक्रिः शोकमेव पुष्णाति ३० पापराशिसमानतः पापराशिसमान्नायास्मात्वे विमुक्तिलसिः ताह
न्नाधिकदृश्ले शोक्रे शशाङ्गो र्ध्वचारिः ३१ हृष्टधीः दृष्टचित्तः २ आत्मानं निरेव रामस्तोति अहमि

स२

मदाकिन्यास्त्र विहरत इति शेषः आर्षो दीर्घः समीपस्थार्थः चित्रकूटमंदाकिन्योर्मध्ये इति यावत् ३६ नंदात्मम
तदुनदि श्रमस्त्राविति धात्वनुसारात् ३७ पंचशतानि समानं यदि त्वन्वयः हेति याद्दूरतो ३८ ससैन्यस्य भर
दर्शनाय भरतोत्तरणाय राज्ञ नाव राज्ञा योग्या नाव स्वयमेवानिनाय ३९ तथा कैकेयी मन्ययोषित पद्मास्तत्रान्य
हत्वाचर राघ्र भुक्तो यं कैकेय्या अनादरः अतारयदिति शेषः ४० भरद्वाजाश्रमदर्शनपर्यंतं सैन्येन या सह गत्वा त

रामो राजीवपत्राक्षः सीतया लक्ष्मणेन तथा। चित्रकूटाद्रिनिकटे मंदाकिन्यां विहरतः ३८ मुनीनामाश्रमपदे रामस्तिष्ठति जा
नक्या सहितो नंदात्सुखमास्ते किल प्रभुः ३९ तत्र गच्छामहे शीघ्रं गंगां नेतुमिहार्हसि। इत्युक्तास्त्वरितं गत्वा नावः पंचशतानि
मानपत्स सैन्यस्य तर्तुं गंगां महानदीम्। स्वयमेवानिनायैकां राजनावं महत्तरां ३९ आरोप्य भरतं तत्र शत्रुघ्नं राममातरं। च
सत्रे कैकेयीं चान्ययोषितः ४० तीर्त्वा गंगां ययौ शीघ्रं भरद्वाजाश्रमं प्रति। दूरे स्थाप्य महासैन्यं भरतः सानुजो ययौ ४१
निमासीनं ज्वलंतमिव पावकं। दृष्ट्वाननाम भरतः साष्टांगमतिभक्तितः ४२ ज्ञात्वा दाशरथिं प्रीत्या पूजयामास मौनि
कुशलं दृष्टवाञ्जटावल्कलधारिणं ४३ राज्यं प्रशासतस्तेऽद्य किमर्थं [illegible] कौरिके। आगतोसि किमर्थं त्वं विपिनं मुनि
न्याय भरद्वाजवचः श्रुत्वा भरतः साश्रुलोचनः सर्वं जानासि भगवन्सर्वभूताशयस्थितः ४५ तथापि पृच्छसे किंचित्तदनुग्रह
राज्यविघातिनीं कैकेय्या यत्कृतं कर्म रामं ~~श्रीमानात्मन्यनुजाप्यमकन्~~ ४६ वनवासादिकं वापि न हि जानामि किंचन। भवत्पादयुग
रामुसत्तम ४७ इत्युक्त्वा पादयुगलं मुने स्पृष्ट्वा मर्हसि मां रक्ष प्रभो वा शुद्धे पत्त्वा ४८ ॥ ॥

क्षोभाभ्रदिति किंचित्दूरे संस्थाप्य स्वयं सानुजो ययौ भरद्वाजाश्रमद्वारं प्रतीति शेषः ४१ ४२ जटादिधारिणां दृष्ट्वा वल्
छ ४३। ४४ सर्वभूताशयस्थितः सर्वभूताशयस्थः त्वं तथापि राज्ञा त्वत्तया भेदाद्विभावः ४५ ४६ न जानामीत्य
न प्रस्तापयति भवत्पादरिति ४७ त्वानु मर्हसीति इत्याहेति शेषः ४८ ॥ ॥

शाभरतः किंकरइत्यनेनसत्वस्यचकावतारत्वसूचितं ४९ ५० तासेहास्त्रतिनीचवत् अतिनम्रमन्सेवेसेविष्येइत्यर्थः वर्त्तम
ले ४१ तारस्योदीरितंयद्वत्तन्वयः श्रोधेयद्वा ५२ लक्ष्मणाइपिपरोधिकइत्यर्थः रामेइति विषयसप्तमी ५३ ५४ य
नीतिष्ठहोभंगआर्घं ५५ यस्वयत्ननोरघविषयमिछतत्सर्वमलो किकलो किकसामग्रीजन्यविलसरामसजन्त

प्रभुरासीन्नकिं स्वामिन्नरामेतिष्ठतिराजनि। किंकरोहंतुनिश्चेष्ठरामचंद्रस्यशाश्वतः ४९ अतोत्रात्वामुनिश्रेष्ठराममार्गं
तिकेपतित्वाराजसंभारान्समंत्यक्त्वैवराघवे ५० अभिषेक्ष्येवसिष्ठाद्यैःपौरजानपदैःसहा नेष्येयोध्यांरमानाथं
वेत्तिनीचवतइत्युदीरितमाकर्ण्यभरतस्यवचोमुनिः आलिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायप्रशशंससुविस्मयः ५१ वत्सज्ञातंतु
विज्ञानेनचक्षुषामाशुचस्तवपरोभक्तः श्रीरामेलक्ष्मणादपि ५२ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामि[illegible]ससैन्यस्यत्वानघ
त्वासमसैन्यस्त्वश्वोगंतारामसंनिधिं ५४ यथाज्ञापयतिभवान्तथेपिभरतोब्रवीत्। भरद्वाजउपस्पृश्यमौनीहे
तः ५५ दध्यौकामदुघांकामवर्षिणींकामदोमुनिः असृजत्कामधुक्सर्वंयथाकाममलौकिकं ५६ भरतस्यससै
थेष्टंचमनोरथा। तृप्तिंदृष्टंस्तृजयित्वाश्रेयसाद्दृष्टेनकर्मणा ५७ पश्चात्ससैन्यंभरतंतर्पयामासयोगिराट्ऋषि
कैतेआश्रमेस्वर्गसंनिभे ५८ अभिवाद्यपुनःप्रातर्भरद्वाजंमहानुजः भरत[illegible]कृतानुज्ञःप्रययौरामसंनिधिं ५९
मनुप्राप्यदूरेसंस्थाप्यसैनिकान्। रामसंदर्शनाकांक्षीप्रययौभरतःस्वयं ६० शत्रुघ्नेनसुमंत्रेणगुहेनचपरंतप
लंसर्वंविविच्चिन्वानोन्यवर्त्तत ६१ अद्दक्षद्रामभवनमदृष्टर्षिमडलं। कुर्वाणोस्तेसीतयासार्धंलक्ष्मणेनरघु

५८ ५९ प्रययौभरतः रामाश्रमद्वारंप्रतीतिशेषः ६० शत्रुघ्नादिभिः सहसर्वतपस्विमंडलंतपस्विन
रामाश्रममलक्ष्यामवनेतनिहत्तमापाइवासीत् ६१ तत्रऋषिमडलमदृष्टत्तु ६२ ॥

विविक्तस्यैकांतदेवशावृत्ती ६३ कदलीखंडः कदूदलीसमहः ६५ एवं मुनिभिर्दर्शितरघुश्रेष्ठभवनं अ
क्षिरामस्हहर्षाघुयाविति सवृधः ६५ रामाभिरामं रामेरारामवासेनाभिरामं ६६ इति श्रीमदध्यात्मरा
र्मेरामः हतौ सतौ अयोध्याकांडे अष्टमसर्गः ८ सीतारामपदमुक्तात्वाहि विशिष्ट मापन्नमपद समीपे आश्र

उच्चुरये गिरिः पश्चात् गंगायामुत्तरे तटे। विविक्तांरामसदूनेरम्यंकाननमंडितं ६३ सफलैरामपनसैः कदली ख
चंपकैः कोविदारैश्च पुन्नागैर्विपुलैस्तथा ६४ एवंदर्शितमालोक्य मुनिभिर्भरतो युतः। हर्षाघयोरघुश्रेष्ठ
स्वरं रामस्हहहर्षाघाद भिमाघुमुष्मं रामस्यगेह मुनिहंदसे विंने। हृष्टाय संवमुवल्कलाजिने रामाभिरामंभरत- सल
६६ त्रुटिमलइति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकांडे अष्टमः सर्गः ८ अथगत्वाश्र
मीपं भरतो मुदा। सीतारामपदैर्युक्तं पवित्रं शोभनं १ स तत्रवज्रांकुशवारिजांचितध्वजादिचिन्हानि पदानि
मति य तः। ह्हर्ष रामस्य भुवोति मंगलान्यचेष्टमादरजः समानुजः २ अहोसुधन्योहमनेमनि रामपदारविंदांकि
लानि। पश्यामि यत्पादरजो विमृग्यं ब्रह्मादि देवैः श्रुतिभिश्च नित्यं ३ इत्यद्भुतं प्रेमरसप्लुतात्मा विगाढचे
र्जगा नाथभावनेवै आनंदजाश्रुस्नपितस्तनान्तरः शनैराममाश्रमसंनिधिं हरेः ४ सतत्रदृष्ट्वा रघुनाथमास्थितं
दूर्वामलश्यामलमायतेक्षराग जटाकिरीटं वनवल्कलांबरं प्रसन्नवक्त्रं तरुणारुणद्युति ५ विनोदयंतं जनकात्मजां मु

गत्वा १ तत्रवज्रांकुशाकलपजितध्वजा ((विरामसेवितयारकंपकजंतदा[illegible]भिद्रावरघुतमंशुचाहर्षात्सुतंस्पर
हि विन्हयुतानिपदानि दर्शीधन्वेजैर जित त्वस्य इरे यत्त्वदृष्टा तस्याहविन्हतटे शरजः सुश्चवेष्टयन लुलटे २ यस्मा
द्दिमार्ख्यातमाल ३ अद्भुतोय प्रेमरसः प्रीतिरसस्तेनाप्लुतो व्याप्तः आशयोतः कर णा यस्य रघुनाथभावनेत्तिगा

अ॰ यो॰
२८

७ तृषार्ता गौ यथा जलं प्रति गच्छति एवं मातरो राघवं प्रति जग्मुः ८ साश्रु यथापयथाववंदे सा च पुत्रमालिंग्य भर्तृवियो
तीवदुःखिता आसीदिति शेषः ९ इतराश्च जननीस्तथैव साश्रु नत्वा स्थिता इति शेषः १० धन्यो स्मिमन्वहर्षेनाहि त्रिभाव
था योग्यं ११ पिता मे कुशलीति प्रश्नः स्वविप्रयोगे कुशलमसंभाव्यमित्याशयेनाह किं वेति तथैव संभावनयाह

रामस्तमाकृष्य सुदीर्घबाहुर्दोर्भ्यां परिष्वज्य सिषिंच नेत्रजैः जलैरथांकोपरि सन्निवेशयत्पुनः पुनः संपरिष्वज्य जे
७ अथ ता मातरः सर्वाः समाजग्मुस्त्वरान्विताः । राघवं द्रष्टुकामास्ता तृषार्त्ता गावो यथा जलं ८ रामः स्वमा
तृं द्रुतमुत्थाय पादयोः ववंदे साश्रु सा पुत्रमालिंग्यातीवदुःखिता ९ इतराश्च तथा नत्वा जननी रघुनंदनः
तं मार्गे दृष्ट्वा वसिष्ठं मुनिपुंगवं १० साष्टांगं प्रणिपत्याह धन्योस्मीति पुनः पुनः । यथाहं नृपदेवेश पाह सर्वान्निवर्षघ
पिता मे कुशली किं वा मां किमाहातिदुःखितः । वसिष्ठस्तमुवाचेदं पिता ते रघुनंदन १२ त्वद्वियोगाग्नितप्त
मेव परिचिंतयन् राम रामेति सीतेति लक्ष्मणेति ममार ह १३ श्रुत्वा तत्कर्णशूलाभं गुरोर्वचनमंजसा । ह
निपतितो रुदन्नु रामः सलक्ष्मणः १४ ततोतेषु रुरुदुः सर्वा मातरश्च तथापरे । हा तात मां परित्यज्य क्व गतो
कर १५ अनाथोस्मि महाबाहो मां को वा लालयेदितः सीता च लक्ष्मणश्चैव विलेपतुरथो भृशं १६ वसि
चनैः शमयामास तां शुचं । ततो मंदाकिनीं गत्वा स्नात्वा ते वीतकल्मषाः १७ राज्ञे दत्त्वा जलं तत्र सर्वे ते जल
पिंडान्निर्वापयामास रामो लक्ष्मणसंयुतः १८

रावियोगजन्तकपिडयापीडितः । किमाह १२ रामरामेत्याद्विवदन्निति शेषः १३ कर्णशूलाभं कर्ण
घृणाकरया समूह १५ अतो भृशं राम विलापाद्व्याधिकं इत्यर्थः १६ शांतवचनैः सर्वराज्ञविद्यो
त्वताप्रतिपादकैर्वचनैस्तत्त्वज्ञानोपदेशरूपैः १७ जलं कासिरो रामतरभ्यादि १८

इंगितीतापसतरुस्तनन्तु राज्ञायोग्यमेतत्तत्राह वयमिति १९ २० २१ २२ पित्र्यं पितुरागतं तथापि ता ज्ये
ष्ठवरा वंच पितरि जीवति यथा राज्याना धिकारस्तथा त्वपि जीवत्यपीति भावः किंच तवाप्ययमेव धर्मः
ति २३ तस्माद्दिष्टोतितं तवेवं श्रुत्वा विद्वेदाय २४ यन्मे मातुः किंचिदुष्कृतं तस्मात्तु नार्हसि इति संबंधः

इंगुदीफलपिण्याकरचितान्मधुसंप्लुतान्नावयं यस्मात् पितरस्तद्दत्ताः स्मरतिन्तो हिताः १९ इति दुःखाश्रुपरा
त्वा गृहं ययौ। सर्वे हित्वा सुचिरं स्नात्वा जग्मुस्तथाश्रमं २० तस्मिंस्तु दिवसे सर्वे उपवासं प्रचक्रिरे। ततः परे द्यु
त्वा मंदाकिनीजले २१ उपविष्टं समागम्य भरतो राममब्रवीत्। राम राम महाभाग स्वात्मानमभिषेचय २२ राज्ये
पित्र्यं ते सेष्ट्यं स्व मे पितातथा। क्षत्रियाराम मयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनं २३ इष्ट्वा यज्ञैर्वेदविधैः पुत्रानुत्पाद्
राज्ये पुत्रं समारोप्य गमिष्यसि ततो वनं २४ इदानीं वनवासस्य कालो नैव प्रसीद मे। मातुर्मे दुष्कृतं किंचित्
स्मिपाहिवां २५ इत्युक्त्वा चरणौ भ्रातुः शिरसाधाय भक्तितः रामस्य पुरतः साक्षाद्दुःखवत्पतितो भुवि २६ उत्थाप्य रा
घमारोप्यांके तिभक्तितः उवाच भरतं रामः स्नेहार्द्रनयनः शनैः २७ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि त्वयोक्तं यत्तथैव तत्
मब्रवीत्तातो नववयोस्तीयंचुव २८ उषित्वाहद्वकाररापेपुरप श्चात्समाविप्राहदानीभिरतायेद्दराज्यमहं तम याति
ततः पित्रैव सुप्रसन्नेन राज्यं दत्तं न हि देव वृद्धि। इदं कारेणाय राज्यमहं तं पित्रा तथैव च ३० अतः पितुर्वचः कार्यं मया वाप्य
त्वतः पितुर्वचन मुल्लंघ्य स्वतंत्रो यस्तु वर्त्तते ३१ स जीवन्नेव मृतको देहांते निरयं व्रजेत्। तस्माद्राज्यं प्रशाधि त्वं वय
न्वकाः ३२ भरतस्त्वब्रवीद्राम कामुको मूढधीः पिता। स्त्रीजितो भ्रांतहृदय उन्मत्तो यद्विवक्ष्यति ३३

तः भरतस्यास्तिमान्कि हद्यभर्थं २५ त्वदुक्तं तथैव सत्यमेव तथापि पित्राज्ञापालनं मे आवश्यकमित्याह किंत्विति नवपंच
आखिल हन्त मित्यब्रवीदित्यन्वयः २९ ३० अतिपत्नतः पितृवचनं कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह पितुरिति स्वतंत्रः स्वाभिचारी ३१

सुधीः पुरुषो यथा भ्रांतवाक्यं सत्यमिति न गृह्णातीति तथा त्वयोक्तं गुरुणा विशिष्टपितृवाक्यं न ग्राह्यमित्यर्थः कृ यात उक्तवा
न्मेत्रयमेकैकमपि तत्रासंभवि किंपुनः समुदितमिति बोधयितुं प्रतिज्ञा । तत्प्रतिज्ञातमभयात ३४ यतो महतां नरकाद
त्पाद्गीति तेषां फलतोप्युपायेति भयमित्यर्थः अहमपि राघव एवमनृतस्यैकैक ५८ केष्वेसत्यं करोमि वनवासादिकरि
ष्यतवाक्य ३५ कथमसत्यं कुर्यामित्यर्थः ३६ नथैव त्वमतिनिश्चितया त्वद्वदेवेत्यर्थः ३७ मत्स्यपराज्य वनवासस्य

न सत्यमिति न ग्राह्यं भ्रांतवाक्यं यथा सुधीः । श्रीराम उवाच । न स्त्रीजितः पिता ब्रह्मन् कामी नैव च मूढधीः ३४ पूर्वं
तस्यै सत्यवादी ददौ भयात् । असत्याद्भीतिरधिका महतां नरकादपि । करोमीत्युक्तमप्येतत्सत्यं तस्यै प्रतिश्रुतं
स २ वाक्यमहं कुर्यां मेऽपराधवोहिसन्नु । इत्युदीरितमाकर्ण्य रामस्य पुरतोऽब्रवीत् ३६ तथैव चीरवसनो वने
स्तुव्रतो चतुर्दशसमास्त्वं तु राज्यं कुरु यथासुखं ३७ श्रीराम उवाच । पित्रादत्तं तवैवैतन्नृपराज्यं मह्यं च वनं ददौ । अ
घ्यहं कुर्यामसत्यं पूर्ववस्थिते ३८ भरत उवाच अहमप्यागमिष्यामि सेवे त्वां लक्ष्मणो यथा । नो चेत्प्रायोपवे
शेन त्यक्ष्ये कलेवरं ३९ इत्येवं निश्चयं कृत्वा दर्भानास्तीर्य चातपे मनसापि विचिन्त्याथ प्राङ्मुखोपविवेश सः ४०
ति निर्बंधं दृष्ट्वा रामोऽतिविस्मितः नेत्रांतसंज्ञां गुरवे चकार रघुनंदनः ४१ एकांते भरतं प्राह वसिष्ठो ज्ञानिनां वरः
ह्यं शृणुष्वेदं मम वाक्यात्सुनिश्चितं ४२ रामो नारायणः साक्षाद्ब्रह्मणा याचितः पुरा । रावणस्य वधार्थाय
रथात्मजः ४३ योगमायापि सीतेति जाता जनकनंदिनी । शेषोऽपि लक्ष्मणो जातो राममन्वेति सर्वदा

तुकामास्ते गमिष्यति न संशयः कैकेय्या वरदानादि यद्यन्निष्ठुरभाषणं

स्वागमिष्यामि वनमिति शेषः ३९ निश्चयं कृत्वोवाचेति शेषः आतपे स्थमेनेन सर्वथा जीविताशाप
वेशस्य विरार्थ ४० नेत्रांतसंज्ञां नेत्रांतसाम्योत्थापनं कुर्विति सूचनं ४१ साक्षान्नारायणः सर्वा

माहशरथस्त्रीअत्यंतं रामे प्रीतिमतीव ४६ ४७ ४८ राज्याय राज्यपालनसामर्थ्यलाभाय ४९ ५० ५१
माते ५२ ५३ ५४ स्रवन्नेत्रजला सती आकुलहृत्तापराधत्वादिति आकुलेत्यर्थः राज्यविघातनं राज्यवि
नमेत्यनेनु वत्सुतो मदपराध एवनेति सूचितं । अंगीकृत्यापि स्वापराधं माहृक्षमस्वेति क्षमैव सार सर्वगुर
सम्प्रति मायापरामे ध्वनयति त्वमिति ५६ अन्वहमनुष्यो नरात्मतिचेन्न त्वाहृनायेति रघाते मायैवेति भावः
सर्वं दैवकृतं नो चेदेवं सा भाषयेत्कथं तस्मात्त्यजाग्रहं तात रामस्य विनिवर्त्तने ४६ निवर्त्तस्व महाभाग सैन्यैर्मातृभिः स
रामः कृत्वा शीघ्रमेवागमिष्यति ४७ इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं भरतो विस्मयान्वितः गत्वा समीपे रामस्य विस्मयो
नः ४८ पादुके द्वे हि राजेन्द्र राज्याय त्वं वरः क्षितौ तयोः सेवां करोम्येव यावदागमनं तव ४९ इत्युक्त्वा पादुके दिव्ये यो
रा पादयोः रामस्य ते ददौ रामो भरताय अभक्तितः ५० गृहीत्वा पादुके दिव्ये भरतो रत्नभूषिते रामः पुनः परिक्रम्य प्र
नः पुनः ५१ भरतः पुनराहेदं भक्त्या गद्गदया गिरा नववर्षे समाप्ते तु प्रथमे दिवसे यदि ५२ नागमिष्यसि चेद्राम प्र
हानलं । बाढमित्येव दत्तं रामो भरतं सस्नेहवर्त्तयत् ५३ ससैन्यः सवसिष्ठश्च शत्रुघ्नसहितः सुधीः मातृभिर्मंत्रिभि
मन्तायोध्यायचक्रमे ५४ कैकेयी राममेकांते स्रवन्नेत्रजलाकुला । प्रांजलिः प्राह हे राम तव राज्यविघातनं ५५ कृ
ष्टधिया मायामोहितचेतसा । क्षमस्व मम दौरात्म्यं क्षमासारा हि साधवः ५६ त्वं साक्षाद्विष्णुरव्यक्तः परमात्मा स
षरूपेण मोहयस्यखिलं जगत् त्वयैव प्रेरितो लोकः कुरुते साध्वसाधु वा ५७ त्वदधीनमिदं विश्वमस्वतंत्रं करो
योग्यैव त्वमिति भावः एवं च त्वत्प्रेरणायैव तथाकृतवत्या मे नापराध इति ध्वनिः ५७ तेरेवोपपादयति त्वदिति स्वतो
रा विना किं करोति न किमपि करोतीति भावः कुहकोविस्मापकः गुप्तत यात त्मेत्र चालनेन नवर्त्तनादि स्वयोग
यावत ५८ ॥

अ॰ यो॰
३०

त्वदधीनेति अननमायाया मत्कार्यस्य चातितउ त्वं स्तुवितं नन्वेवस्वतः खफलकं त्वत्प्रेरणां मया कथं कर्तव्यं तत्राह देव
नेति ५९ ममयया पापिष्ठबुद्धिप्रतीतोसि वास्तवस्वरूपेणाज्ञातोसि इदमपि त्वत्प्रसादादेव भाव्यमत्स्यथा देवानामप्य
ऊथमज्ञानविषयता स्यादिति भावः ६० अथ मा धर्मपते पाहीति पत्रवित्तादिविषयस्नेहरूपं पाशं छिंधीत्यर्थः ६१ मु
खक्षेनेति महवीन्तवपि ६२ ६३ देवकार्यमेतत्पार्थस्य सिध्यर्थमित्यर्थः ६४ मद्भक्त्या सर्वविषयेषु स्नेहं त्यागसर्वं मल

म

त्वदधीना तथा माया नर्तकीव बहुरूपिणी। त्वयैव प्रेरिताहं च देवकार्यं करिष्यता ५९ पापिष्ठपापमनसा कर्मप
दम अघप्रती। तोसि मे देवानामप्यगोचरः ६० पाहि विश्वेश्वरानंत जगन्नाथ नमोस्तु ते। छिंधि स्नेहमयं पाशं पु
द्दिगोचरं ६१ बुद्धा नामलस्वांतेन त्वा महश्वरं रा गता। कैकेय्या वचनं श्रुत्वा रामः सस्मितमब्रवीत् ६२ यद
महाभागे जानन्नु तत्सत्यमेव तत्। मयैव पेरिता वाणी तव वक्त्राद्विनिर्गता ६३ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं मत्र रोषः कु
गछ त्वं हृदि मा नित्यं भावयंती दिवानिशं ६४ सर्वत्र विगतस्नेहा मद्भक्त्या मोक्ष्यसे चिरात्। अहं सर्वत्र समदृ
वा प्रिय एव वा ६५ नास्ति मे कल्पकस्येव भजतोनुभजाम्यहं मन्मायामोहितधियो मामेवमनुजाकृतिं

नमेव मद्भक्तिस्त्वया मम रागद्वेषाभावान्मत्तो भयं पारित्वत्साहाहमिति मम द्वेष्यो वा प्रियो वा नास्ति कल्पक
यथा स्वमायया कल्पितपदार्थेषु द्वेषप्रीतिरहितस्तथा कल्पिक-त्वे न मिथ्यात्वमिति श्रयपाता। तथा ममापि
श्रयात् न द्वेषरागाविति न मत्तस्ते भयमिति भावः। तथाप्ययमेव स्वभावः स्याह भजतो विति। अतान्

नतु तत्त्वतः। अहं तादृश इति शेषः भवापहमित्यनेन भवात रस्मावकाशरावनेति सूचित ६७ मां स्मरतीति ह
एवं च स्वास्मिन् स्वतन्त्राभिमानपरमात्मकर्मभिर्लिप्यसे सोऽभिमान एव कर्मलेपकर इति भावः ६८ ६९ ७
र्योत्स्य ७१ राज्ञोपचारैः राजयोग्यैः पुष्पादिभिराभिवत्ते पूजयित्वेत्यर्थः ७२ भरतस्यापि रामस्वतन्त्वमाह

सुखदुःखादयस्तु गते जाते न तु तत्त्वतः। दिष्ट्या मम गोचरं ज्ञानं उत्पन्नं ते भवापहं ६७ स्मारंतीति ह भवनेलिप्य
इत्युक्ता सा परिक्रम्य रामं सानंदविस्मया ६८ प्रणम्य शतशो भूमौ ययौ गेहं मुदान्विता। भरतस्तु सह मा
तृणा मह ६९ अयोध्यामागमच्छीघ्रं राममेवानुचिंतयन्। पौरजानपदान्सर्वानयोध्यायामुदारधीः ७० स
यथास्थाप्य नंदिग्रामं ययौ स्वयं तत्र सिंहासने नित्यं पादुके स्थाप्य भक्तितः ७१ पूजयित्वाथ रामं गंधपुष्पा
राज्ञोपचारैरखिलैः प्रत्यहं नियतव्रतः ७२ फलमूलाशनो दांतो जटावल्कलधारकः अधःशायी ब्रह्मचारी
हितस्तदा ७३ राजकार्याणि सर्वाणि यावंति पृथिवीतले। तानि पादुकयोः सम्यक् निवेदयति राघवः ७४
न्निवसन्नेव रामागमनकांक्षया। स्थितो रामार्पितमनाः साक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ७५ रामस्तु चित्रकूटाद्रौ वसन्मु
वृतेः सीतया लक्ष्मणेनापि किंचित्कालमुपावसत् ७६ तिरामदर्शनलालसाः। चित्रकूटे स्थितं ज्ञात्वा सीता
णेनव

७३ ७४ ब्रह्ममुनिर्ब्रह्मर्षिः ७५ रामश्चित्रकूटाद्रौ मुनिभिः सीतया लक्ष्मणेनावृत्तो वसन्नपि किंचित्काल
सन्वयः एवं स्माध्याहारेणैव बहुकालमित्यर्थः ७६ तत्र हेतुमाह नागरौघ्वेति लक्ष्मणेन चेति सहेतिशेषः

ततोजनास्सततयां

कार्यं रावणवधरूपं ७८ जनसंबाधवर्जितं नागरजनसंबाधहीनं ७९ गत्वा आश्रममिति शेषः अत्रिं दृष्ट्वा
हमभिवादये स्याद् हत्यं च घ ८० प्रसङ्गाद्रागत्यापि त्वहं शक्तेनाहं धर्मस्य किं वक्तव्यं त्वहं शक्तो हं शेते वागतो।

दृष्ट्वा तज्जनसंबाधं रामस्तत्याज तं गिरिं दण्डकारण्यगमने कार्यमप्यनुचिन्तयन् ७८ स त्वगात्सीतया भ्रा
त्रा च युक्तश्च सर्वर्तुसुखसंसेव्यं जनसंबाधवर्जितं ७९ गत्वात्रिमुपासीनं भासयन्तं तपोधनं तं दृष्ट्वा च स
ह रामोऽहमभिवादये ८० पितुराज्ञां पुरस्कृत्य दण्डकारण्यमागतः। वनवासमिमं राज्ञा विधत्स्वोऽहं हूः
८१ श्रुत्वा रामस्य वचनं राममाहात्रिपुङ्गवः पूजयामास विधिवत्कृतेनापि मया मुने ८२ वन्यैः फलै
रातिथ्यमुपविष्टं च तत्र मैथिलीं तां च लक्ष्मणौ चोपविश्य संतुष्टो वाक्यमब्रवीत् ८३ भार्या मे तीव सततं सानु
रक्ता। तपश्चरन्ती सुचिरं धर्मज्ञा धर्मवत्सला ८४ अत्र तिष्ठत्यनसूया सीता पश्यतु तां शिवा सहेनात हे
न कीदृशा प्राह रामो राजीवलोचनः ८५ गच्छ देवीं नमस्कृत्य शीघ्रमेहि पुनः शुभे। तथेति रामव
चोऽपि तत्तथाकरोत् ८६

कृतं नर्वाभिरुपचारपासनाभिस्तत्सारूप्ययेगतात्स्नुवच्छहायपरामिति ८२ लक्ष्मणा चैव वीतिह
वीतरामभिति शेषः ८३ अनतापस हस्ता अत्यंत मैथुना धर्मवत्सला धर्मप्रिया ८४
गच्छाश्रव शयमित्यंगीकृत्य तत्तथाकरोत् तत्समीपगमनमकरोत्

```
[OrderDescription]
,CREATED=31.07.20 15:13
,TRANSFERRED=2020/07/31 at 15:24:30
,PAGES=63
,TYPE=STD
,NAME=S0003410
,Book Name=M-2711-ADHYATAM RAMAYAN AYODHYA KAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
```

```
FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
```

```
FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
```

```
FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,
```